

सामान्यसूत्रभाष्यं ॥ पत्रणा २६ समग्र
वे० ४ कं० १५

रामः
१

सा. न.
२

वत्सत्रयस्तु सत्रिभिर्वेदै रित्यनर्थकं उच्यते। स इति वचनं स एव क्रुदेदः स एव यजुर्वेदः स एव सामवेद इति वेदत्रयमि
हितातां नोति होमादीनामैकप्रतिपत्त्यर्थं त्रिभि रिति वचनं त्रिभिर्वेदैः सांग विधिः समाप्यते नैकेनेति व्यापनार्थः। अ
तो वेदत्रयमिहितं एव गकलापस्योपसंहारः। यथा वसन्ते नोति होमेनेति सामवेदाच्चातस्य वसंतकालस्य। वेदै रिति
वचनं सर्वशाखा पञ्चमं सर्वशाखा विषये एकं कर्मेति प्रतिपत्त्यर्थः। अतः शाखांतरस्यांगस्योपसंहारः। वैक लि
कस्यापमुपसंहारः। शाखाभेदस्यार्थवत्ताया। अत एव साध्यायमधीयीत साध्यायोच्येत इति वैकल्ये विवक्षायां एक
स्या एव शाखाया अथ यममदृष्टार्थं भवति॥॥ क्रुदेदयजुर्वेदाध्यादर्शपूर्णमासौ॥॥ सर्वयज्ञानां त्रिभिरेव विधानं प्रस
क्तं न्याय इति उपरितमसंज्ञा एवमांशः। क्रुदेदयजुर्वेदश्च क्रुदेदयजुर्वेदौ दर्श इति सूर्या चंद्रमसोः परः संक्रिकर्षो मि
धीयते। पश्यंति सूर्या चंद्रमसौ समभूतौ यस्मिन्काले कालहा इति तत्कालसंयोगादहोरात्रंतत्काल इति तादात्रेयादिप्र
धानसमुदायः॥ मास इत्याद्या चंद्रमसः एवं ह्यक्रुदेदयजुर्वेदः। मासो मानसु कालश्चंद्रश्चेति पूर्णमासो यस्मिन्काले सूर्या
मासः। तद्योगादहोरात्रंतत्काल इति तादात्रेयादिप्रधानसमुदायः। दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासौ। तादृग्वेदयजु
र्वेदाध्या विधीयेते न सामवेदेनेत्यर्थः। यजुर्वेदे होत्रा प्रायः स क्रुदेदो व एव। यजुर्वेदकारेण होत्रमास्मांतं तद्वेदा रामः
रुत्स विधिमादाय प्रातः प्रितिपंतव्यं॥॥ यजुर्वेदे मात्रि होत्रं॥॥ अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयं तस्यैव शाखा एव निर्वचनं २

५४

स एतद्भाग्यं यममनापतपदप्रिहोत्रं तस्यादप्रिहोत्रमुच्यते इति अथैव त्रसापमाङ्कतिरिति त्रविनिमित्तमप्रिहोत्रं
यत्तु वैदेवे विधीयते तस्मिन्वेदसामवेदाभ्यामित्यर्थः यस्याप्रिहोत्रविधिराद्यातकवेदे सपञ्चर्षेणोक्तमस्मात्प्रिहोत्रमा
प्रातमाश्रयायनेन तच्छ्रुत्वेदादेव विधिमुपादाय आश्रातमिति मन्तव्यं ॥ सर्वैरप्रिहोमः ॥ ॥ दिगीतमंत्रसोमो
पुण पुणिसंकीर्त्तनेस्तोमशाहोतुः ॥ यथापत्नीयं सापार्थेयं तत्साध्यं स्तोत्रमप्रिहोमः ॥ इह तस्तोत्रं तत्साहोतुः प्रि
होमाभिधानं कवेदादिभिस्त्रिभिरेव संगतो प्रिहोमविधिः सर्मत इत्यर्थः ॥ तनुसविमिरिति वक्त्रस्य निष्ठुक्रापावदस्य पारि
होमादप्रिहोमविधयस्तैरावस्थितत्वाच्चाध्य आरंभे एते तिष्ठन्त्येवाथर्वणवेदप्राप्त्यर्थोपकारं ॥ ससर्वैर्यथर्वणस
हितैरप्रिहोमो विधीयते इति तत्र हि कृत्स्नद्रव्यत्वात्प्रातमेवेतर्हिसविमिरिति विरुद्धमापद्येत ॥ अथ ईमः ॥ विष्णुविदे
देष्टुमद्रव्यत्वात्प्रातमेवेदसकलं वेत्स्यत्वं सतेनेकेन आथर्वणे नाप्यन्ये रुमिति वतिपादयितुं सविमिरित्यसत्त्वं तथा
यवहुवानां श्रुतिः ॥ पदवै बहोत्रं क्रियते ॥ यत्तुमाधर्मवं ॥ सामोहीयं मिमारहात्रमीविधाभवति ॥ अथ केन इत्य
त्वं क्रियते इति त्रयादिष्वपेति त्रुपादिनि ॥ तस्यास्तु अथ येनैवं व्यवहितं ॥ विभिर्वावेदैर्ब्रह्मत्वं क्रियते आथर्वणे न वेति ॥
पदादविहोमानामपि त्रिभिरेव प्राप्ते वचनं निवृत्त्यर्थं यत्र यत्र हि वेदेदविहोमविधिस्तत्र तत्र सा कल्पमिति ॥ ॥ उच्चैर्होम
दसामवेदाभ्यां क्रियते ॥ ॥ उच्चैरिहोमदयं अनेन शास्त्रे आरणाविरोधो विधीयते ॥ यत्र शाहोयकं पूज्यते ॥ क्रियायामुच्चै

३ = अमनः प्रयोगमशब्दं तात्त्विकोच्चारणवद्यस्यात् । उपांशुतज्जपादौ प्रयोक्तव्यं च कर्मणि श्रोतेः इति नृसिंहः = २ करणवदोषव्यापारयुक्तं । ननु मनः प्रयोगमात्रं तत्र परैश्च श्रवणादशब्दं = २

सा. म.
३

दृष्ट्वा संभवाद्येवं तत्राक्रमवेदसा मवेदा । अविहितास्तु तत्रैव जा रणी पार तिस्रः कार्ये विधार्यते । वेदग्रहणाद्वेदसा
मवेदा । अथापि यत्र विविधीयते तात्त्विकैरेव प्रयोक्तव्यानि । ॥ उपांशु यजुर्वेदेन ॥ ॥ करणवदशब्दमनः प्रयोगउपां
शु ॥ तात्त्व्यादि व्यापारे प्रत्यक्षे यत्र शास्त्रेन प्रयतेन यमनो व्यापारकावतदुपांशुरत्युच्यते । यजुर्वेदेन विहितं यंत्रा उपांशु
प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । अत्रापि वेदग्रहणाद्यजुर्वेदविहितं यंत्रं साक्षात् कृत्वा महीनां च उपांशु प्रयोगः सिद्धो भवति । यत्र
= याजुर्वेदिका नाम गतां भूयस्त्वेतत्तत्कर्म सकलं यजुर्वेदविहितमेवेति मंतव्यं । यथा आचाने सायनाग्रसहितः सकल
प्रयोगो यजुर्वेदविहित एवेति । आचानां गभस्तस्य सा यो विप्रयोग उपांश्वेव भवति । अतो यथा श्रुत्वा यत्रैव अग्निहोत्र
माचानं तत्सर्वं उपांश्वेव प्रयोक्तव्यं तथा याजुर्वेदिकमपि होत्रं क्रमेण दशो यत्रा सकलं उच्यते । यत्र प्रयोक्तव्यं तथा ताम्र
वत्तूरा उपांश्वस्य सुपरोडाश होमा धामं जा अग्नेवेहोत्रं वेरि स्तोदयः सायने दाया ताप यजुर्वेदो यत्रा उपांश्वेव प्रयोक्तव्याः ॥
॥ अन्यत्रा फलप्रसा फलप्रवरसंवा दसं प्रैवैषु ॥ ॥ अत्र फलमात्राववेति प्रसा फलं ... अस्त
श्रोयडिति । अग्निदेवो होते आदि प्राधितार रत्नं प्रवरः । संवादः अतहं कीः इति मित अत नि श्रे दयादि प्रप्र प्र ति व च नाय
कः । वरस्यै स पारया तमभियुताद एव । यथा एतदेतदिति विरुल्लाह एव निदिष्टं प्रहृति स्या पी क्राया वदेः धृष्टः । सं प्रै
यः प्रो हणी रा सादयेत्यादिः । वज्रदुः की दाय । अदिदहंतः अयमयत । इतं कुरातु ते एवेमादयो विसं प्रै वा एव न च वा निरुह

रान.
३

गर्गिकात्वाद्यस्तवा विस्मयसंयोगः। सं प्रेयेरिति पदं पद्येत्तरीयाः सं प्रेयेष्वरस्यार्थः। आश्रुतं वचनमाश्रुतं वचनं
 पद्यसंवादस्य सं प्रेयेष्वश्रुतप्रत्याश्रुतप्रवरसंवादसं प्रेयास्तोम्यप्रत्याश्रुतं दिक्पुत्रं प्रुक्तमाश्रुतादीनां उच्चैष्टुमेवेम
 धः। नवायं उच्चैष्टु विविधचित्रिकः। अश्रुतादीनां परप्रत्याश्रुताद्यं प्रुक्तं प्रुक्तं परप्रत्ययनाभावात् उच्चैष्टु न्यायप्रान्तं स्रज्ज
 रणोपदिश्यते। अतश्चाग्रेयामूरुमंत्राणां अनुतादीनां परप्रत्याश्रुतादीनां उच्चैष्टु प्रयोगः सिद्धोपवति। यथा यजमानहवि
 र्निर्वस्य प्रीतिर्द्विद्वेनेति वशाद्वृत्त्यामेव सवृत्तार्थे निर्दिष्टः। आश्रुतप्रत्याश्रुतयोः प्रवरसंवादो तर्जयते। अदेतोपादाने
 यौ वै सप्तदशमि स्थित्यनुवाके आश्रुतप्रत्याश्रुतयोर्धत्तप्रयाण प्रतिहोदयनसंस्तवा रजैवामंतर्भावशं कानिरासायः॥
 ॥ अंतर्वासा मिधेनी कुर्यात् ॥ ॥ आश्रुतादीनां उच्चैष्टुमेवेष्टुक्रंतञ्चैष्टु विविधं। मंदोपचयः कुर्वति। तत्र समिधेनीष्टु
 उच्चैष्टु रविशेषविर्णयाकारयते। यत्रोचमन्वाहास्तुतं यत्तं दं मनुवंतदिति कौचमं द्राकुभौ दस्वस्थाद्यंतौ प्रतिविध्य अंत
 राश्राष्टेन स्वरविशेषविधाना अच्यमस्वरो मिधेनीयते। समिधनार्था रुद्रसा मिधेन्यः प्रेवस्य प्रुक्तास्तत्तवचनमनुवचनं। सा
 धीधेनीष्टुष्टुमच्यमस्वरेण दक्तव्यमिधेन्यः। समिधेन्यार्था यथा ध्वजः सं प्रेयः होतुः। तत्र स्रज्जस्य समिधेनीरिति। इत्येतां प्रामं
 प्रसवउक्तः प्रजापतेरनुष्टुप् हिमजमिति। एवामप्येव स्वरस्यानुधानापुरजित्तादेगानां॥ ॥ मंदे एतां प्राणां सभागां यानां॥ ॥
 आश्रुतादीनां उच्चैष्टुमेवेष्टुक्रंतं तत्राश्रुतादीनामेवोच्चैष्टु रविशेषविधानार्थं सुपरितनस्रज्ज एगमारंभः। उरसिमंडं शाला

सा.प.
४

गतो वायं द्रविमं इलहरं। आरंभप्रसन्नास्यमागां प्राणान्माश्रुतादी- मितामिपंद्रेण प्रयोक्तव्या निसामिचेनीर्द
र्जमिक्ता॥ ॥ प्रातःसवनं च॥ ॥ महाशिवस्यारभ्य निःसर्परागतः क्रियाकलापः सोमामिषवसंखं च प्रातःसवनमिषवते।
तस्मिन् प्रातःसवने पात्नाश्रुतादीनि तानि मंडस्वरेण प्रयोक्तव्या नीमर्थः। च शब्दः प्रातःसवनमध्यवर्तिनां पाशुकाणां
वाश्रुतादीनां मंडस्वरप्रार्थनः। आहुतामिकाञ्चोदकादप्रसक्तसामान्यविधिर्वर्त्तनीयमिति॥ ॥ मध्यमेन प्राकृष्टिकृतः॥
कंठे मध्यमप्रतिममध्यमस्वरसलहरं। आस्यभागप्रभृति स्तिष्ठकृतः प्राणान्माश्रुतादीनि तानि मध्यमस्वरेण प्रयोक्तव्या
नि॥ ॥ माध्यंदिने च॥ ॥ सोमोपावहरणदिनिर्हर्षरागतो माध्यंदिनकालावुद्येयक्रियाकलापो माध्यंदिनमित्युच्यते। च
शब्दो माध्यंदिनवर्तिनामेष्टिकानां पाशुकादीनां वाश्रुतादीनां सर्वतममध्यंदिनस्वरप्रार्थनः॥ ॥ कुहेन शोवे॥ ॥ कु
ष्टः को वस्तारइत्यर्थो तदंशिरसितारमिति तस्य लहरं। शेषः स्तिष्ठकृतमभृतिब्राह्मणतर्पणप्रेषांतः॥ ॥ तृतीयसवने
च॥ आदिप्रहप्रभृति निःसर्परागतः सोमामिषवसंखं च क्रियाकलापस्तृतीयसवनमित्यभिधीयते। च शब्दः पूर्ववत्
स्वरप्रार्थनः। पत्नीसंयाजानां सवनस्य रोमभवति। यद्युक्त्यहोसयाजानि वक्तव्या॥ ॥ वाक्कुसंडवस्तदह॥ ॥ वाचो
गतिर्वाक्कुसंडवः। विलंबितो मध्यमो दुर्गतिर्मंदारिसवनानां क्रमेण प्रमागम्यमागम्य कुक्रमेण विलंबितादयो भवे
तीत्यर्थः। च शब्दः सुखानेष्टस्वरंतरां देवात् प्राकृतस्वरो निवर्त्तते। तदापि विलंबितादयो निवर्त्तन्ते इति वाक्कुसंडवइति

रामः
४

नियमार्थः। यथा सा मिषे नी प्रभृत्पुत्रांशुयज्ञातीति यो नरा धेयिक्यां ॥ ॥ रुग्देरेन होता करोति ॥ ॥ अग्निर्मे होतेति वरुण
संस्कार निमित्तो महर्त्विग्वचनो होतृवाहः ॥ रुग्देर विहिताश्वपदार्था इति होता कुर्यात् ॥ ॥ सामवेदे नो जाता ॥ ॥ उजात
शब्दो विवरण निमित्तो महर्त्विग्वचन एव सामवेद विहिताश्वपदार्था इति होता कुर्यात् ॥ ॥ यजुर्वेदे नाश्वपदार्था ॥ ॥
अश्वपदार्थो न वरुण निमित्तो महर्त्विग्वचन एव यजुर्वेद विहिताश्वपदार्था इति होता कुर्यात् ॥ ॥ सर्वे इत्यादि ॥ ॥ उ
त्पाद रिष्टः कृतेः ॥ सर्वे यो वक्रुः कृत इति ॥ अथ केन वक्रुः कृतं कियते इति ॥ यथा विषये तिङ्ग्यादि तिङ्कृतः ॥ कृतेः यथा वि
षये वै वरुणं न भवति ॥ तत्राप्यवश्यं अर्थाद्वरणे न भवति त्वं यथा दर्शयतीति मासयोराधाने च संस्कृते न वाक्ये न वेद च
वेदस्य त्वं सकलं भवति नैकेनेति एकेताया अर्थाद्वरणे वेदेनेति शेषः ॥ इत्यर्थमेव स विभिरिति वचनं न वदत्येव प्रतियेधा र्थे इ
त्युक्तं ॥ एवं तर्हि नारदव्यमिदं एककार्यं एतान् नृणां प्रसामभरणं मंत्रादीनां वेदव्याख्यानां अस्मरणं विकृत्या र्थं आर
भः ॥ ॥ वदनादि प्रतियेधा द्वाभ्यः कुर्यात् ॥ ॥ वचनं उच्यते ताजुहोतिहारि योजने संप्रैषो वदनामेव यथा ॥ अथीदम
न्तिहरेति ॥ अत आग्नी अथ विहरण स्तरणालकरण निरुक्तिः ॥ तथा प्रतिप्रस्थातः पशौ संवदस्वेति तृतीयमसक
ने संप्रैषात् स्तवेरणघषदा ज्यसोपहृते आदि हृदयाभिघारणं तं सवनीयस्य प्रशः प्रतिप्रस्थातैव कुर्यात् ॥ विप्र
तिषेधो विरोधः ॥ यथा मेव ध्यामानमिति अश्वपुत्रपुत्रमोक्तं कर्तुं असमर्थ इति पशुपुत्रमोक्तं कर्मणः कुर्यात् ॥ अन्यो

साम्यं विप्रतिषेधस्वात्रादिस्वयथाएव। होतुरभावेमैत्रावरुणादयोऽर्च्यो रभावेवतिष्ठस्वात्रादयः। उक्तातुरभावेप्रस्तोत्राद
 यदिति। तेषामपि सर्वप्रकारसंभवेउत्तरोत्तरः कुर्यात्। एवमर्थमेव हि सोमादौ कर्तुं एवमुक्तं मेरासंज्ञाक्रमेण च। सर्वोप
 वक्तुं हि उपदेशः। अंगविषयप्रधानं स्वामिकर्तृकमिच्छेकेमग्रं ते। इत्योत्सर्गोपानमानइतिअपरे। यस्मिन्नंगे होत्रादीनां
 गुराभावात् तस्मिंश्च वेदसमाख्यया होत्रादयो नियम्यन्ते। यत्रैव उतरंगत्वं सन्निजां तत्संस्कारास्तु सर्वएव कृत्स्नः
 कर्तुः। यथा हिरण्यमाक्षिज्जह्निजो लोहितोऽस्मीषाकृत्स्नजइति॥ ॥ आसुराणामाह्निजं॥ ॥ धर्मशास्त्रे वचनेने
 वसिष्ठो भवति। तस्माद्वाजपेययाज्याह्निजो न इत्यनेन वाक्यशेषेन हविषस्यापि वाजपेयनयातिनः आह्निजमाशंक्य
 तत्रिषे चार्थमिदमारब्धं। आसुराणामर्थे वा नितिसोमे वचनात् अह्निजं न भवितुमस्य च ईरणं वा स एव नियमार्थः। अथवा
 धर्मशास्त्रे आसुराणामपानमार्थं माह्निजमिति यमः। उरुषार्थः। अतिक्रमे वपुरुषस्य प्रत्यवापः प्रकृतोः। अयं तु कर्त्तव्य आ
 ह्निजमिति यमो त्रिक्रमे तु वै उरुषप्रयोजनइति॥ ॥ सर्वकर्त्तव्यमग्रयः सकृदाहिताः। कर्तुरिति त्रेताप्रिसा अंकर्माभिधीय
 ते। यत्पुनराधानं सोमसर्वं तत्रापि सकृदाहिता एवादिशेषवचनात् संस्तुतत्वाच्च। सैवास्पृष्टिरिति सोमाधानाक्य
 शेषे॥ ॥ जुहोतीति जोषमाने सर्षिरासंप्रतीयात्। जुहोतीति प्रत्यक्षबोदनायां प्रत्यक्षं। अथ प्रत्यक्षबोदनायां वदव्यमासंप्र
 तीयात्। प्रत्यक्षबोदनाहिसु आहुती जुहोतीति। अथ प्रत्यक्षबोदनाधारमाधारयतीति। आधारमाधारयतीति यदद्वयो

रामः
 ५

सा. ५ जीवंत उन्नरा मुन्नरां समाभिनिमंत्रवर्णाद्भरदा जवचनाच्च ॥ ॥ तेषां प्रतिमंत्रं स्रं स्कारं तत्रैतन्न इति प्रतिमंत्रं ॥
 ६ संस्कारः उल्लवारिण प्रकालनं कालनं कृकृकृकारां कषु द्विरुल्लेनवारिणेति मनु वचनात्भरदा ज
 वचनाच्च प्रकृतौ विहितमेव प्रकालनं यदा समाप्ता दयः संस्काराः पात्राणामभेदे विप्रतिमंत्रमावर्तत इत्यर्थः ॥ ॥
 मंत्रवास्तुते पक्षस्य प्रमाणं ॥ ॥ मंत्रवास्तुते पक्षस्य प्रमाणं पक्ष इति यथा विम्वं पक्ष पूर्वमभिधीयते मंत्रवा
 स्तुताश्च हेन सकलवेदस्य ग्रहणं सकलो वेदः करणे निकर्तव्यता यदुबं धस्या उद्येयात्तक स्यापि अपूर्वस्यैव प्रमा
 णं न भूतार्थं स्रुद्रोदमादेर्भाष्यप्रमाणमनयेत्तत्कालमंत्रप्रतिपादिता नाम ध्यानां वास्तुता विहितानामप्युपसंग्रह एव
 कर्म मंत्रग्रहणं यथा इयाम्वादेवां ध्यायित इति विहितः पवित्रस्यादेवा मावत्तं यथा द्वातः प्राकरी ममेति मंत्रवर्णानु
 भावां प्रतिग्रहणं यथोच्चार्यतो गादं गदवना नामिति उच्चार्य देवादेवा वदानं होतृ वदमा हरिता इति मंत्रवर्णानु
 दारितानामेव देवाणामुपादानं न रोयने दुदुर्दृष्टिणेनेति दक्षिणे मेव हस्ते नैव धी उक्तं दशावनिष्य इत्युभाभ्या मभि
 षवः विमान एष दिवो मध्यश्चा स्रुद्रं शुभाभ्यामाग्रीद्वे प्रनो नि धानं पृष्टि रश्मानि धीयते मध्यो दिवो निहितः पृष्टिर
 रमेति एवं प्रकारैः मंत्रैर ध्यावादेः आनुष्ठेया ध्यायित्वा दिता विधि रूपा दीयते यत्र मंत्रेण प्रयोग रूपा भिधानं दृश्य
 ते न च विनियोगो विद्यते मंत्रमंत्र एव प्रमाणं अतो सार्थं स्यानुष्ठेयत्वे ॥ ॥ मंत्रवास्तुता यो वेदो नाम धेवं ॥ ॥ कैश्चि मंत्रा

रामः
 ६

यत्कनिर्वर्त्तयितुं संख्यायुक्ता मां विः प्रोक्षतीत्युदाहरणं देष्टुं यत्कनिर्वर्त्तयितुं नाम वधानः सुखलस्योद्यमन नियतने
 र्वक्रमिः कर्मो गये रो व हंत निर्वर्त्तयति एतान् यथने क कर्मणि सकृदुच्चरितमंशणी सद्यः ॥ कं इयमस्य पुनरीतरण
 ववर्षणामेध्यप्रतिमं वेष्टुं दत्तं कालावधेतेषु ॥ कं इयमं विचारणे विधेयमिति कस्य विचारणायं गानां न वद
 पुं कं इयमाने पुं पुं गपत्समुपस्थितेषु न प्रसंगं मं शहन्ति ॥ स प्रो मे त्वं सजा गृहीति स्वस्य निति तत्राहवनी यमनेन
 मं वेष्टुं निमं अप्रसृप्तस्य सायमं यो वदुः स पुनः स्थापे नमं शहन्ति ॥ नद्या स्तरणं देवी राय इमयो विगाहन इति ती
 तौ न रां न पेदि विवादी तरण सोदाहरणं न वदुः सौत स्कायामपि न धां सकृदेव मं वः न प्रतिसौत संमं शहन्ति ॥
 श्रवणं वरुणमतिवर्षणं उदती वं तं वेत्ते श्रवण इति वदुः स्य विवर्षं विंदु पुं गपत्समुपस्थितेषु सकृदेव मं वः न प्रतिसौत
 दुमं वदुः ॥ अमेध्यमं मुदिवं शलपुरी ववेदक पादितस्य प्रतिमं वरणममेध्य प्रतिमं वरणं ॥ अदं म न इति अमेध्यं दद्या
 जपतीति विहितं अनेनैव लिं गेन जपति वो दना वातः स्वर्गार्थाया खेयातेषु वदुः स्य मेध्यं येषु गपदृष्टेषु सकृदेव प्रति
 मं वरणं यवायो विच्छेदः ॥ न यवेतानि कालेना यवेतानि कालेना विच्छिन्नेषु पुं गपत्कालीनेषु मर्थः ॥ कालभेदे पु
 र्वेच्छेतेषा वरुते मं वः ॥ ॥ यवाणे नार्थ निर्वर्त्तने ॥ अर्थ निर्वर्त्तयिसेकः पाठः ॥ ॥ अर्थ निर्वर्त्तयिष्यो जन निर्वर्त्तयि
 दादमि अथ इति प्रमाणं न वा देवपजन शप्तेः सकृदेव प्रमाणं वः ॥ ॥ असन्निपातिकर्मस्य विवतदत्त ॥ ॥ याति

नि
 =

सा. य कर्मणि इत्याश्रयाणि इत्ये प्रत्यय-रुविकारं नमयंति तादिसंज्ञिपाती नि। यथाः दधानः प्रोक्षणा मिति। येन इत्येः प्रत्यय-रुविकारं नमयंति तादिसंज्ञिपाती
 नि। अत्रिमंत्राणामुमंत्राणामप्युक्तानां योरुक्तानि तेनैव पि संख्यायुक्तादिवति सकृन्मंत्रमिति मंत्रार्थः॥ अत्रां रुपा
 इति मंत्राणां अत्रिमंत्राणामुदाहरणं तत्र सकृन्मंत्रमुक्त्वा सर्वेषां प्रादुर्गममित्रमंत्राणां असंज्ञिपातिनामपि मंत्रं लिख
 दिरो वेमंत्राणां वृत्तं तेनैव व्यास्य नोति विभाहीति पुरोडाशमित्रमंत्राणां॥ ॥ हविष्कृदद्विगुणं पुरो उवाक्यामनोत स्याद
 त्रिभिर्वकालेषु॥ ॥ हविष्कृदि स्यात्कृतमंत्रो विधीयते। अनेन हविः कियत इति। अद्विगुणं व्याः शमितार इति। सर्वेषां
 ज्यायाः सं प्रेषा नंतरं यो अनेन स्या पुरो उवाक्यामनोता तस्य ने इमे उवाकः। हविष्कृत्वा द्विगुणं पुरो उवाक्या वमनो
 ता सह हविष्कृदद्विगुणं पुरो उवाक्यामनोत मिति हं द्वैकवद्रावः। हविष्कृतः स पुरोडाशमभ्यवर्त्तिनिसवनीया उदाहर
 णं तेनैव कालभेदादु हविष्कृदावर्त्तते तथा गानादी जेषु उक्तं खलेषु सलयोः सं त्रयं सैकालभेदादावर्त्तते। हविराव म
 ना दितं दुल्लजस्कंदनांतमेकैक एव हविषस्तदादि कियत इति। अद्विगुणं वा जपे वे सारस्वतं ता नार्जवसवनी य कालात्
 भय सै सारस्वतं प्रवर्त्ती नां वस्य सारस्वतं लंभे कालभेदादावर्त्तते पुरो उवाक्या पदग्रहणेन हविः प्रहैपांतो यागप्रचारे रामः
 लक्ष्मणेन स्यात्प्रवे प्राजस्वते पुरोडाशमष्टा कपालमिष्टुदाहरणं तत्र सौ र्यं च धानादाये ययोः सं व तिमंत्रदैव

तपोरप्यवदा नादिपुरोनुर्वक्ता सहितो पागप्रचार आवर्तत इत्यर्थः । मनोलावाजयेये सारस्वतं तानां सारस्वतं प्रभु
 तीनां च कालभेदे न ह विप्रचारपक्ष आवर्तते । भिन्न काले विनिर्दिष्टे त्वेयं सप्तमी निर्दिष्टो दृष्टव्यः ॥ ॥ वचनादेकं कर्म
 बहुमंत्रं ॥ ॥ वचनं बहुभिर्भिमादत्रे इति तत्र बहुभिर्भैरेकमादानं क्रियते ॥ १॥ ॥ मंत्रांतैः कर्मा दीक्षु निपातयेत् ॥ ॥ मे
 शाणां मंत्रांतैः ॥ ॥ कर्मणा मादयः कर्मादयः सन्निपातः संग्रहः यत्र स्वाहा कारो वषट्कारो वामं उक्तांतैः प्रभु तत उताभा
 नेव कर्मा देः सन्निपातः ॥ ॥ आधारे धारायां वादिसंयोगः ॥ ॥ आधारः स्तुत्यादिभारावसोर्कारादि ॥ ॥ आदिप्रदिष्टा मंत्राः ॥
 ॥ आदिप्रदिष्टो वेवांतैः आदिप्रदिष्टाः इह सत्रे प्रेपमगादि आदयो मंत्रा आदिप्रदिष्टा मंत्राः ॥ आदिमात्र निर्दिष्टा अकृत्स्नपठि
 ताः ॥ यद्वा वैदिकवेयं चर्मपरिभाषावेदसूत्रे विषयं प्रदृष्टव्या ॥ चारु दुग्गता नाना मंत्राणां कृत्स्नपाठो वा क्वावसान निरुप
 र्थः ॥ तत्राप्यादिप्रदेशो वा क्वावसानमेवापद्या ॥ लोकोत्तिस्वर्गोत्ती सनुवा केन प्रतिमंत्रमिति । तथापि रसपारे रजस इति
 पाथुक शायश्चित्रैवाकावसाने नैव कर्तव्यः । नवापिकांडगतस्यायं विनियोगः ॥ प्रकरणत्वात् । उत्तरस्यादिना पूर्व स्यावसानं
 विधात ॥ ॥ आदिमात्रपठिता इह सत्रे मंत्रा इत्युक्तं कस्तेषां मंत्रा इह । उत्तरस्यादिनेति । उत्तरस्य मंत्रस्यादिनः पूर्वस्य मं
 त्रस्यावसानमंत्रं विधात । प्रकरणं तरे विनियोगात् । पुरीषं यस्मात् । इत्यर्थवाददर्शनात् । दिवो वा दिसु विनिस व्यादिमं
 मोक्षं ॥ आशीर्वादयर्वा दक्षिणस्य ह विर्वा नस्तेति श्रुतेः ॥ ॥ होत्राया जमाने सुसमुच्चयः ॥ होत्रा इति होतृ कर्तृकाः कि

2

वस्त्रविशेषः=

रुद्रः

वे आनरे हरि रिम शपापु पस्य शं पितृ त्रिकरत्नात् ॥ अं च तं लोक दिति पैं त कं तथा पितृ रण ॥ सदम म सी ति छे दन
 = ने दन मो ह पस्य शं प रा पों को ग तु ये रे वर कं सि निर व द य ते ॥ अ प उ प स्य श ति मे च त्वा ये ति ॥ तथा रु द्रा य रु द्र हो वे =
 = स्वा हे ति रो डे अ प उ प स्य श ति मे च त्वा ये ति ॥ तं तै म ॥ अ वां गं गी भा वो वा च्य ते ॥ के श नं गं वा स आ ले भ्य अ प उ प स्य श ति
 दि ति ॥ य चा न्नी डी व प रि धा या प उ प स्य शो दि ति त स्मा दु प रि त म प्र यो गं ग मे वै त दु द को प स्य शं मि अ व चारि तं स र्व
 रो डे स र्व रा ह्म से स र्व वि त्रे वा व र्त्ते ॥ य न रो डं त र्थ ए क र एं रा क स पि आ एं ग वा त वा पि न प्र ति रो डं न प्र ति वि अं चो
 द को प स्य शं मं ॥ अ न ए व स रु द्र प स्य शं मं ॥ अ नः पि अ व लि ह र एं गो प स्य शं मं रु तै व रो ड व लि ह र एं उ प स्य शो त ॥ न यो
 = प न प ने ॥ य था ल व ना दाने ख न ने प रि ले ख न इ ति ॥ उ प रि त म प्र यो गार्थ मे त दु प स्य शं मं ॥ प्र ति दि शं के श छे द ने व प नो न
 ए को प स्य शं मं नि र स ने पि द्वा कं त रो पा तै म द ति ॥ य चा वे दि क र एण मि ह स्ती य रा सो प स्य शं मं ॥ मं त्रे ए ग प स्तानं ॥ धर्म रा
 ति दि ति त स्य के शं ग दा स सा मा लं भे उ द को प स्य शं गो प सं य हा र्थ व का रः ॥ य द्वा प र द्वा गो प दि ए ख न न प रि ले ख न यो रु द को
 = प स्य शं मं ॥ ॥ उ न्न र न उ प वा रो दि हारः ॥ ॥ उ प वा रः कि मा ॥ उ न्न रः उ प वा रो म स्य स उ न्न र तो प वा रः ॥ अ नि र्दि ष्ट दे राः कि
 पा कि मा र सो न्न रः का र्थ र अ र्थः ॥ वि आ स्त कि मा र दि ए तो वि हार स्य ॥ दि ए ग ह डि पि तृ एण मि ति वा क्य शो वा त ॥
 ॥ ना म्ने र प र्था व र्त्ते त ॥ ॥ अ त्रि पृ ष्ठ नः रु द्वा य पू र्ण व र्त्ते त द प र्था व र्त्ते त म य ॥ ॥ अ नै र नि पु र व ने व क्रि या स प र्था व र्त्ते त इ

सा. २०

अर्थः॥ ॥ न विहाराह ॥ ॥ विहाराह विनायकावर्तन ॥ महावेद्याप्या यप्रणीतं विहारं पृष्ठतः कृत्वा पर्यावर्तन
 प्रतिषेधार्थमाह ॥ अंतःप्राप्तो गतिः सा कर्मा ॥ यत्तु गति कर्तव्यतिरिक्ता तिस्रं कतिपयार्थ इत्यादि
 निधीयते पारिशेष्यादेव कर्तव्यं वास्तुत्वे सिद्धे वाच्याः कर्त्तार इति वचनं यजमानपत्न्योरपि वाच्या कर्त्ति नो भवे पु
 रिनि रथापनार्थं ॥ तथा कर्त्ति जाय विपरस्परं जघन्यो वास्तु इति ॥ तं वाच्यं लायनेन ॥ उन्नये एतौ तारमतिद्वन्द्वं
 एतेन द्वन्द्वं हरेदिति ॥ ॥ नमंत्रवता यज्ञो गेनास्मान्मम विपरिहरेत् ॥ ॥ यंत्रेण संस्कृतं यंत्रं वेत्तु ॥ तेनास्मान्मम न वेष्टयेदिति अर्थः
 अंतरायज्ञो गानी अथ सिद्धे वचनं यंत्रेण संस्कृतं यंत्रं हस्तगृहीतस्यास्त्रवेष्टने पि अदोष इति तावन्नार्थः ॥ ॥ ज
 गत्पदार्थ एव दण्डपदार्थ इति वाच्यं न जीनी इति एतदेवामि कर्मणि कर्त्तुं रोति ॥ ॥ अथ पदार्थः परिश्रमाग्निः प्रागपद
 र्थं येषां ता नि प्रागपदार्थ इति ॥ उदगपदार्थं येषां ता नि उदगपदार्थ इति वाच्यं पदी तमग्निं वाक्षो वेति ॥ यत्तु पदी तं ज
 एतेन व्याख्यातं ॥ देवा देवता येषां ता नि देवा नि ॥ यत्तु कर्म देवं पि अस्मकं एतेन भूतं यंत्रं ॥ अत्रापि देव कर्म एवेति रथा
 पनार्थः कर्माणीति वि कर्त्तव्यं यथाप्राप्ति आह्वयकारादयः ॥ ॥ प्राचीना वी तिना प्रसूयं दक्षिणा पदार्थ इति विप्रारि
 ॥ ॥ प्राचीना वी तमप्येतदेव विपरी तं प्राचीना वी तमिति निजा एतेन व्याख्यातं तद्वा प्राचीना वी ती ॥ दक्षिणा पदार्थं
 येषां ता नि दक्षिणा पदार्थ इति यत्तु देवस्य कर्म एतेन भूतं नत्रापि पि अग्निं विहेयः ॥ इति सिद्धं यज्ञो पदी तमत्र

एवः २०

सा. १२

त्यातयं जलं अग्निमाहि नो तमसा यमसि देवमाद निमंत्रवर्णेन प्रकीर्त्तये देवाना धितिवा जसने यश्च आच विरुद्धो
 ततस्मादो न रथा मिन्वा मेवे अथ चारितं एतदेव सूरं पुरस्ताद देवा धित प्रर्था नरेवर्त्तनी यं प्रा यम्य वचनो यं पुरस्ता च हः
 यदहः पुरस्ता च इमाः पूर्वाः यस्मिन्नह निरुद्धा बंदः यस्तोः यरो विप्रक र्त्त स्यं पौर्णमास्या आधा नानं न रं यमपु यवसे
 दि अर्थः॥ आधा नानं नरयो न रमा मिन्वा मेव पौ र्णि मास्या मारं भुः उपरित नरु जै व अमा राणा या पौ र्णि मास्या मारं भो न
 लभत इ अर्थः॥ एवं यदी त्याय दि पञ्चमा यरि सो येन यने ते नि य चो दिष्ट का ला न्कारं भराणी या भवति ॥ ॥ अः पुरिते ति वा ॥ ॥
 अः प्रतिपत्त्यर्द्धरागः सं चिरि ति वा पूर्वे ष्ट रूपवसे दु नरे ष्ट रि त्या भवे र सो य वा स धि चे रयं वि शो यः यस्यां पूर्वा ह्ने स्यं च
 इमस्तोः यरो विप्रक र्त्त स्यं पूर्वे ष्ट रूपवसे इति ॥ ॥ एव विं का न ती यां वा जसने यम स्यमा यनं ति ॥ ॥ एव वा हो अ
 वचनः द्वा दशा चारा त्रिंशत्ता द्वा दश भागा यश्चि ह्ये य दा स्यं च इमस्तोः यरो विप्रक र्त्त स्यं एव विं के सा ऊः य द्वा को
 उ हो ह नि य दा पुरस्ता च धं दिना दि प्रक र्त्त स्यं एव विं का न त्या मुपो व्यध्वो भूते या गः ॥ ॥ एव नरे दृश्य ते तदह मा वा
 स्या ॥ ॥ यस्मिन्नह निरुद्धा बंद यस्तोः यरसं नि क र्त्त स्यं स्यं न ह्य मा वा स्या या पुपवसे इति अर्थः ॥ ॥ अतो न दृष्टार इति
 वा ॥ ॥ अः सं नि क र्त्त इति वा पूर्वे ष्ट रूपवसे न पौ र्णि मा स्य प वा स वदनयो एव वा सयो विं यो इत्यर्थः ॥ ॥ ए
 क प्रक र्त्त एते यो घना नि य वा न नि स मा न वि धा ना ति ॥ ॥ प्रक र्त्त एव क र्त्त वरं वै दि धी वं त इ ति वि शयः अंगा नि एक स्मि

सा. १२

[illegible]

सा. च.
१२

अन्ते वर्ये वत यहाय क्रियते वर्यय नमानायेति फल संस्तुता नाम विप्रयाजादीनां अंग कुर्याप नार्थः यद्वा वै नृवः को
 र्णमास्या अंग विनिर्वापयितुं पारंभः ॥ ॥ आग्नेयोवाकपाले द्वाप्रहकादशकपालो द्वादशकपालो वावा वाप्या
 यामसोमयाजिनः ॥ ॥ इन्द्राग्नी देवतायस्य सोमसोमयाजिनः ॥ ॥ अमावास्यायामसोमयाजिनः ॥ ॥ पौर्णमासीयामसोमयाजिनः ॥ ॥
 ॥ ॥ सात्राप्यद्वितीयं सोमयाजिनः ॥ ॥ सात्राप्यद्वितीयं विहविषोर्द्विपयसोरभिधानं इन्द्रसहजं जघुषश्च आरभ्य तत्सात्रा
 यस्य सात्राप्यद्वितीयं विहविषोर्द्विपयसोरभिधानं इन्द्रसहजं जघुषश्च आरभ्य तत्सात्रा
 नां ते नरादेनाभिधीयेते सात्राप्यसोमयाजिनो द्वितीयं प्रधानमिच्छन्ति ॥ ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे द्वादशा सोमयाजी सत्रवे
 दितिसोमयाजिन एव सात्रायेति द्वे सोमयाजिन इति वचनं पत्नीमरणे पुनर्द्वारं क्रियायाः अर्वाकपुनसोमयागादर्वाक
 सात्राप्यप्रतिवेक्षार्थः ॥ ॥ अपंचार्थोपबुधाप्यकारेण दर्शितः ॥ ॥ अधिकारांतरं पुनर्द्वारं क्रियामपुनः पूर्वसिकारप्रभव इ
 त्स्मिन्नेव दिवसे सात्राप्यप्रतिवेक्षो दिव्यष्टमुपदिष्टो बोधायने न अनेनैव व्यापेनाजसाः कारंभरणीयादिसर्वप्रधानवदे
 व पुनर्द्वारं क्रियायां क्रियते अप्रीवोमीयोपिन क्रियते पुनः सोमयागा इति ॥ ॥ नासोमयाजिनो द्वादशरात्रायामीवोमीयः पु
 रोडाशे विद्यते ॥ ॥ इति एवमिति श्लोकः ॥ ॥ आग्नेयो वै द्वादशरात्रो देवतायस्य सोमसोमेने द्वाग्नीवोमीयोभवतीति अक्रान्तरद
 र्शमाह ॥ ॥ नैन्द्राप्रसन्नयतो वर्यविशेषेण ॥ ॥ इन्द्राग्रः सन्नयतो वर्यविशेषेण न भवत्यसोमयाजिनोपीत्यर्थः ॥ ॥ पितृ

रा. म.
१२

यत् स्वकालविधानादनंगं ^{इति} ~~स्वात~~ ॥ ॥ पितृणां यत् पितृयज्ञः ॥ अत्र पितृयज्ञो निधीयते तस्मात् पितृभ्यः पूर्वैः
 क्रियते इति दर्शपूर्णमासप्रकरणे दर्शनात् कर्ममध्यवर्तिताङ्गांगत्वेन प्राप्तं ^{इति} ~~पितृयज्ञो~~ अनेनः पितृयज्ञः पितृभ्यः स्वकालवि
 धानादमावास्याप्राप्तपराहे पितृयज्ञ इति न संगत्वे यद्युक्तं तौ निधीयते ॥ यथा प्रयाजादेः ॥ ॥ तत्पदं प्रसंख्यान
 त् ॥ ॥ तत्पदं तत्पदं प्रसंख्यानं परिगणनं दर्शपूर्णमासादिभिस्तत्पदं पितृयज्ञस्य परिगणनादिभ्यः एवं हि
 यते ॥ वक्षारो महायज्ञः अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ काठमीत्यानि पितृयज्ञ इति ॥ यदा प्रसंख्यानं विधानं अथानाहिता
 नेरिति आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च तत्पदं विधानादिभ्यः ॥ तर्हि अनाहिताग्नेः यत्कर्मनंगं पितृयज्ञः तदनाहिताग्ने
 रपीति ॥ ॥ प्रतिवेचं दर्शनात् ॥ ॥ एवं हि शाखांतरे अप्येते पौर्णिमासीमेव यजेत आत्यवाज्ञामावास्याशीराणातीति दर्श
 यप्रतिपिडे पितृयज्ञमनुवदन्नंगभावं दर्शयति ॥ अनेन त्वाङ्गं उवापिनामयनेन क्रियते ॥ ननु वाधानादनंतरे न द
 र्शं क्रियते ॥ अदृष्टं द्रष्टा प्रतिपद्यापराहे क्रियते इति प्रयोजनं निश्चयं पितृयज्ञः नासि पितृभ्यः क्रियते इति अस्याः अ
 नेरर्थो वधायेत तस्माद्हरहश्चतुष्पा अशमं इति वीणाधिकारे मूयमाणं त्वात् ॥ संसंगं प्रधानं ॥ ॥ उदितं ॥ ॥ देशो का
 लेकत्रेरीति निर्दिश्यते स्वशब्दं यत् ॥ ॥ अत्र देशकाले निर्दिश्यते अत्रुवर्तते स्वशब्दोपस्थासौ स्वशब्देति विग्रहः साम
 य्यापेक्षतास्वशब्दस्य किंचित्प्रधानं स्वशब्देन व्युत्पत्तेः सोर्थो निरूढ इति किंचित्प्रधानं परशब्देनापि व्युत्पत्तेः परशब्दोपस्थासौ

सा च यदा सो जामरणी मे शब्दरूपा मिश्रये तितर्हि परशब्देनापि गृह्यते । अथा न शब्दो दित्वा रंगप्रयोगविशेषे मस्य
 १३ स्वस्यार्थः । देशदिशो वेकालदिशो वेकर्तृदिशो वेकयन्निर्दिष्टं जामरीयात् । न परशब्दमिच्छति । यदीत्यापदिपशुनापदि
 सोमेन मजेतेति कालस्योदाहरणं । तत्रेदियं शुभाह्वयं । मिश्रस्योदाहरणः स्वशब्दव्यतिर्दिश्यते । परशब्दस्यो जामरणी मे
 शब्दरूपादर्थो गृह्यता इत्यर्थः । अथ शब्दव्यतिर्दिश्यते इत्यर्थः । अथर्वोदविहोमः । सर्व इति प्रकृतिरभिधीयते । अविद्यते । र
 वो यस्याः सो अमर्कः । दर्विहोम इति होमविशेषाणां नाम धेयः । आहो दन होमे वा कथमहोमे च दर्व्याहोम इति अथर्वोदवि
 होमां न कुतश्चिदुपायं गृह्यन्तीति यावदुपदिष्ट इत्यर्थः । किंलक्षणं दर्विहोमा इत्याह ॥ ॥ जुहोति चोदना ॥ ॥ जुहोति श
 हेन चोदनास्येति जुहोति चोदनाः । क्वचित्पत्रहेराजुहोति शब्देन चोदना । यथा । मारिष्ठो जुहोमां जुहोतीति क्वचिदुपेयेन ।
 यथाः चारमाधारयतीति ॥ ॥ स्वाहाकारप्रदानः ॥ ॥ स्वाहाकारेण प्रदानमस्मिन्निति स्वाहाकारप्रदानः । सर्वस्वैव हि मंत्रा
 ने स्वाहाकारप्रदान इत्यर्थः । यस्य मंत्रस्वादायने वा स्वाहाकारः । यद्यते तत्र तेनैव प्रदानं यत्र पुनर्भवेत्यर्थे एव स्वाहाकारः पठितः ।
 तत्रांते स्वाहाकारेण प्रदानं यथा देवा गन्तुमिदं । पुनस्तत्स्वाहा कृतयो वा अन्ये देवा उपरि स्वाहा कृतयो न्य इति
 ह्योदेव निगमात् । यथा दानं ते वा स्वाहाकारः । यद्यते तत्र तत्र मंत्रांते स्वाहाकारः कर्तव्यः । यथा स्वाहा तौ सुभं । स्वर्गं वेति । यथा य
 मंत्रको होमः तत्रापि स्वाहाकारेण प्रदानं यथा अथेने । अथुः । संस्वाहेण भिजुहोतीति । यत्र तस्मिन्नि निवचनं तत्र स्वाहा

१३

कर्मोपि नास्ति यथा स रुदेव सर्वं तस्मिन्नुद्भूयादिति ॥ ॥ सकृद्गृहीता ॥ ॥ सकृदवदायदर्विहोमेषु होम इत्यर्थः ॥ सार
 सुतहोमोऽतर्हीता कोदाहरणं ॥ ॥ आहुतिगले प्रत्याहुतिगृहीता ॥ ॥ नारिष्ठहोमेष्वाहुतिगलेषु यो वसु आहुतयस्त
 र्कहो गृहीता विगृह्य विगृह्य सर्वेषो होतव्या इत्यर्थः ॥ ॥ न वा समवचेत् ॥ ॥ समवदाने सह ग्रहणं ॥ अधस्तनस्तत्र विहि
 तं न कुर्यात् ॥ ऊक्ता ऊक्ता एवमेव गृहीयादित्यर्थः ॥ सर्वेण स्य विकल्पः ॥ ॥ समिदमावच्छ ॥ ॥ समिदमावच्छः समिदमा
 वः ॥ अग्निहोत्रप्रकरणे यदेकांशं समिधमावापदे आहुती जुहोती अनेन लिं गेन सर्वेषु होमेषु समित्वाग्निमाशंक्यतवि
 वेधाथो यमारंभः ॥ ॥ अग्निहोत्रवर्जः ॥ ॥ अग्निहोत्रस्यापि दर्विहोमत्वात् समित्वाग्नि विवेके प्राप्ते प्रतिप्रसृत्यतो अग्निहोत्रे समि
 द्रवस्येवेति ॥ ॥ अपरेण विदक्षिरां ज्ञान्वा यो वा यवा सीनो दर्विहोमा जुहोति ॥ ॥ अग्निमयरेण वेदे रुत्ररतः नांतरात्री
 संवरतीति प्रतिवेधात्कचित् अंतर्वेदि विधानाच्च ज्ञान्वा यो वा यवा सीनो दर्विहोमा जुहोति ॥ ॥ अग्निमयरेण वेदे रुत्ररतः नांतरात्री
 रंभे प्रयोजनं ॥ ॥ वचनादस्यथा ॥ ॥ सावित्राणि समिष्टपशुरितिसामान्यविशेषयोर्द्विनिगमकं कौंक्षिदाग्नीपतेतन्निवे
 द्ये आरुहं ॥ ॥ अपरेण हवनीयं दक्षिणतिक्कमोदगावृत्तः सर्वा आहुती जुहोति ॥ ॥ अथाहुतिशब्देनादर्विहोमावच्छ
 काराहुतयस्वाविधीयन्ते ॥ ॥ आहुतप्रत्याहुतेषां तानुवाक्ये अवदानेषु यो वस्तारणप्रिपारणेऽतर्हीतववेकार

सा. य. आ. द. वि. हो. मा. मां. ॥ ॥ आ. श्रु. त. मा. आ. द. ये. ति. य. आ. श्रु. तं. अ. स्त. प्रो. व. डि. ति. आ. श्रु. तं. य. य. आ. श्रु. तं. य. आ. श्रु. त. य. आ. श्रु. ते. ॥
 १४ = अ. त. इ. व्य. म. न. ये. ति. य. आ. श्रु. त. अ. न. य. ते. नि. दि. श्रु. ते. दे. व. ता. न. ये. ति. अ. नु. वा. क्ता. या. या. का. नु. वा. क्ता. य. वा. या. नु. वा. क्ते. आ. स. य.
 = नि. रि. क्ता. मां. ह. वि. वां. पु. रो. डा. दा. सा. न्ना. य. मां. सा. दी. मां. अ. नु. वा. ने. पु. उ. य. स्त. र. ए. ग. नि. धा. र. ए. वि. धी. ये. ते. तै. व. ह. वि. सं. स्का. र. ये. आ.
 अ. ह. वि. वां. य. तु. र्ही. तं. दि. य. तु. सं. स्का. र. नि. य. य. वि. य. य. न. इ. व्य. मे. वा. नो. दा. सा. य. ए. ग. य. ते. ऐ. इ. द. वि. ड. यो. अ. य. न. स्त. ना. प. न.
 आ. दा. अ. य. वि. का. रे. द. य. नि. ए. वं. य. तु. र्ही. तं. नो. य. स्त. र. ए. ग. नि. धा. र. ए. वि. धी. ये. ते. ॥ ॥ व. य. र. क्ते. व. य. क्ते. र. ए. ग. दा. कु. नि. पु. स. वि. वा. न.
 ये. त. ॥ ॥ स. त्रि. वा. न. सं. ग. म. ॥ ॥ उ. वा. यो. मे. न. य. हे. तु. ॥ ॥ ऐ. इ. वा. य. दा. दि. पु. क्रि. य. वा. सं. यो. न. ये. दि. अ. र्थ. ॥ ॥ मं. त्रां. ते. मे. ल. ए. य. म. प. वा.
 द. ॥ ॥ त. वा. दे. व. ते. मे. ए. का. ल. ॥ ॥ क्रि. य. वां. स. त्रि. वा. न. ये. दि. ति. द्रो. ष. ॥ ॥ पु. रो. डा. दा. ग. ए. य. वा. भा. गं. व्या. व. र्त्त. ध. वि. से. कै. क. म.
 य. नि. धा. र. ॥ ॥ पु. रो. डा. दा. ग. नं. ग. ए. पु. रो. डा. दा. ग. ए. अ. य. छे. दो. वि. भा. ग. पु. रो. डा. दा. क. क्ते. य. वा. भा. गं. व्या. व. र्त्त. ध. वि. ति. ए. कै.
 कं. पु. रो. डा. दां. वि. भ. जे. दि. अ. र्थ. ॥ ॥ अ. न. य. ये. व. य. वा. य. पु. रो. डा. दां. यो. यो. ग. म. य. वा. की. सु. दा. ह. र. ए. ग. ये. न. य. हे. ते. नि. दि. दि. ते. ना. ग्रे. ये. न. स.
 ह. व. त्ता. र. पु. रो. डा. दा. अ. स्ता. वि. सौ. भ. वं. मि. त. य. य. वा. भा. गं. व्या. व. र्त्त. ध. वि. ति. दो. वि. धी. ये. ते. ॥ ॥ य. वा. भा. गं. व्या. व. र्त्त. ध. वि. ति. य.
 क्ते. वि. भ. य. वा. न. वि. ड. दि. ता. वि. धा. न. शं. क. या. पु. रो. डा. दा. ग. ए. य. वि. वि. भ. य. वा. न. यो. वि. ड. यो. दि. ता. द. न. र. वा. शं. क. य. प्र. कृ. तौ. ह. वि.
 र. वि. धा. य. क. ता. पु. रो. डा. दा. ग. ए. ह. वि. वां. व. क्ता. ह. हो. य. दे. श. ॥ ॥ य. दा. वि. भ. य. वा. न. ह. वि. व. एक. ता. रे. क. व. नो. ह. वा. श. क. य. एक. स्ति. य.

=

रा. म. :
 १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सा. म.
१५

ति॥ ॥ स्वाती परत्वेन कुवासी मूहो माहुरि मूहो परदेशः॥ ॥ पिशाचा मुसवन काले तंडुला नुमुना ति॥ ॥ यद्यपि व
रुतो विष्टे वृषणीता माया से वनम ला मस्तुले वृष ज्ञेययाः॥ यज रुस्तुता अप स्ताउ मया सि म्मा हतं डुला नुव सि
वे तूत ये वृष सि ड्ड ड नपा को लो क इति । एवं वा प्रा वे स वं धु ते च रु मि नि स प्र मी कृ ति रु प प च ते । आ वा र्धे रण वि दर्शि
तोः पं म्या पो मे त्रा वा हं स्य आ पां शत रु स ला पां च प दि त्र म्मा मे क र्णा ना व म ती ति ॥ ॥ अ धि अ य रण काले सि अ य
रा मं रे रण तंडुला ना व म ति ॥ ॥ अ नू हो धि अ य रण मं च स्य ह दि र मि च मा त ॥ ॥ अ उ ह म च रु म्मा सा द प ति ॥ ॥ स हे व स्था ला
सा र ये दि म र्थः॥ अ यं चो र्धा म्मा प शो प्र र्को प दि श्व ते क ष म दि श्वि त स्य । अ धि अ त स्य ह दि षो पः र्को दः स व मा व दा र
काले र्को दः स्य मि ची य ते । प दि च रु रु दि ये त र्को र्ध वि व र्धा स्य म्मा त म्मा भ दि अ उ ह म्मे च्च कं । अ धि अ य रण दि च रु
र्को र्ध दि दे शो व ल रु रण म य मा म आ वा र्ध उ क्क मा न य र्धा व र्त्त म्मु रो उ श मु द्वा ए ति ॥ अ नू च्च मा वाः वि स क पा ला व द्वा
स्य ता इ मि सि ड्ड म ति । प्र य मं म्मु ह र्णी क र्ण । अ धि रु ल मं । उ त्मु कैः प रि त व म मं ग रा धो ह मं स्था ला अं ग रा धि व र्त्त मं च रु
ष धी लो पा च्च क्रि य ते । दृ ष स स्का र ता न अ धि रु हं त अ य व ते नि च क्रि य ते । आ ग्री पु प्रे व रण र्थे ता ह उ द्वा स न मं च्च म्मो इ ष
ते । य अ म्मा न स्य च रोः दृ ष ता ना य त इ ति वि हि त स्य प्र य म स्या मा वा द दो भु व न ए म्मु ह मं ये द र्ण यं ति ॥ ॥ पं च द रा स्य मि चे
मो र्दर्श र्ण मा स पोः॥ ॥ स धि च न र्धा कृ तः स्या मि चे म् । स्ताः पं च द रो द । दर्श र्ण मा स पोः वा न द व मि प मा र्थ । आ र

पमः
१५

मः रा न स वे श्पयो र वि कां व द श्प वा प्र र्थे अये म यं ते अना र्थ श्वा र्वा न रे सा मि वे नी मां सा न द श्प मा ता मां द र्श र्ग र्ग
वा स प्र क र्ते यो वा च द श्प क न व द्वा सा री ता म वि ... मां व द श्प क श्वा प्र र्थे मे द ॥ ॥ स प्र द श्पे हि प शु वं धा मां म
व प्र प ते ॥ ॥ इ दा मी प्र क र्ते प्र ति वि द श्प सा न द श्प सा च का शोः वि धी व ते या स्ति हि प शु वं धं पु वा सा ३२
न द श्प प्र प ते ना स्ते व प्र व मि ने त रा स्ति प्र र्थः ॥ का तु वि दे व वि रु ति शु पु नः अ न रा ए वा स्ते रो र सं हा र्थ त्वा न्प्र क
र ए वा न ए वाः प्र र्थ सं व धा र्थ त्वा न रा ए वा न ए वा र वि नि यो गार्थ त्वा न व वा पा र भे द स प्र वा ह ॥ ॥ उ वां प्र क र्मा
र व यः किं व त इ ति त व वा व स धा न मु वां शु ॥ ॥ य दि दं प्र प ते उ वां प्र क र्मा र व यः किं व त इ ति त व क र्मा स्ति हि
पु वा व स धा न ता व दे वां शु इ प्र र्थः ॥ इ दं व प्र क र्मा वां शु त्वा य सि द्ध मे वा य दि दं प्र ते वि रु ते प्र ध म स प्र स सो प
दि द्वा रं गा नं वाः पु मा नि क त्वा क त वि धि ता नि दे शो नै व प्र वा ने नै व प्र य म त र सं व ध्य त र ति या य र्थो व मु प दे
वाः ॥ अ न व क र्मा प्र ह रं वि रु ती ना मु प त र ए वा उ वां प्र क र्मा प्र ह रं व वि रु ति शु प रि द्ध र्मा र्ग मि त्थ व धा र्थ ते अ न उ
वां प्र क र्मा री र ए वा यो वा मु चै री यो यो ये त त स्तु सी म पि हो वं जु हो ति स प्र ते अ ये स वि व स प्र ति क र अ पि हो वं न हो
ती नै व मा दी ना म वि वा द स धा न मै त्रि री य के वे दे सि द्ध भ व ति ॥ उ वां प्र क र्मा प्र ध म त्वा स धा न स वि क र्मा प्र दे व ता व द
मे वां वां शु प्र पु र्ण ते य स्ति स धा न दे व ता रा हो मं प्र ग तः प्र य ते व द्वा द्वा द्वा व वि त मे दे व ता रा दः त व द्वा दे उ वां प्र क

सा. १६

भवति। इत्युक्तं होतृस्य यजेति। अग्नीषोमीये तु कौं वरुणमेवो जैरग्नीषोम इति विधीयते। तस्या दुपवसये यावद्वा
 वाचा कामयेत तावत्ताऽनुभूयारिभिरुच्यते। अतः कौं वरुणमेवो जैरग्नीषोमीय इति वै कृतं प्रथानार्थ उपदि
 श्यते। आश्रुतादीनां तु प्रथानस्यापि प्रकृतैः प्राप्नोमध्यमस्वरः। तत्राऽग्नीषोमीये वया यामं गेयं च स्वरभेदः। अग्नी
 षोमा। मा मध्यमसाय प्रयोगे नैषा यकाय संते॥ ॥ दर्शपूर्णमासा विधीनां प्रकृतिः॥ ॥ अनाम्रातेतिकर्तृ यो प्रथाने-
 यतो यथातिदेश इत्युक्तं सहगं प्रथाम विस्मयेन कस्या विकृतैः का प्रकृतिरिति विधीयोपदेशार्थं पुनरितनस्त
 चमारभ्यते। नैकतदेदेव्योतायाः देवता प्राणिभ्यः कायागार इत्यभिधीयते॥ ॥ अग्नीषोमीयस्य उपशोः॥ ॥
 दर्शपूर्णमासो प्रकृतिरिति शेषः। अग्नीषोमीयो विरूढस्य नीरूढो येषां यज्ञा वा यद्यादीनामिदमेव हि अनाव
 ग्नीषोमीये विहितानां च यथासांगं निरूढे सत्रकारेण कृत्वा अत्रैव ध्यायंतु निरूढवदिति वचनं तस्यैव पुनरुक्तं इत्य
 स्थित्य हेतिरूढेव प्रकृतिः। नैकादशिवर्ध्या इति स्मृत्यनार्थः॥ ॥ सप्तवती यस्य॥ ॥ सोऽग्नीषोमीयस्य वनी
 यस्य प्रकृतिः। सप्तवती येषु पुरोडाशास्यकार्ष्णिकानुपकारं केचिन्मन्त्रेऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशास्ये द्वात्रिंश
 पपुरोडाशास्यं प्रकृतिमयमाना औपदेशिकाऽत्रुक्तः तदनुपपन्नमिति मन्त्रं। यएव प्रत्यक्षविहितः। अग्नीषोमी
 यास्तवनीय विधिना नीलेदिशंते। ये तु दर्शपूर्णमासिकास्तौ दर्शपूर्णमासाभ्यामेव सप्तवतीमादिप्रवेक्षते। अग्नीषो

रामः १६

- श्रीयातन हिमिस्तु कापा विठमहती तिन्नायातः। दशैरर्णमा साभ्यां वै दानपुरो जशस्ये दानुक्तानुमं च राभेवपा सु
 यातः। नाग्रीवो पीयसा इदमर्थमेवाः श्रीवो श्री यस्य च यो रि अत्र च श दृश्वरणा ततस्या दानेयस्य पुरो ज शस्यनेव वदु
 तानुमं चरणं ऐं दानस्य वै दानव ससवनीय स्य ॥ ॥ सवनीय ऐका दशिनानां ॥ ॥ एकादशिनोति पागगण संज्ञायसा एका
 दशस्यः पशवो वासुः ॥ एकादशिनो भवाः एकादशिनः प्रयोजनं मध्ये मेराऊतीनां होमः पशुभिरे हि पशुसंवेदसे सेवमादी
 नां सवनीय धर्माणां प्रयोगः ॥ ॥ एकादशिनः पशुगणानां ॥ ॥ समानधर्मणां मेका दशिन धर्मा भवेयुः दमो रपि सवहोगण
 एव यथा मैवं ज्ञेयं वा रुणं रुलमिति चे पुनः सोमांताः पशुधर्माः एहा वकाश अतं का रायः ॥ ते पशुगणेषु भवंति गणिनां
 कालभेदेन भिन्नज्ञानैकादशिन धर्माः ॥ वैश्व देवं वरुणप्रधास साकमेव मुनासीरीपारंग ॥ ॥ विश्वे देवा यस्मिन्नागणोदे
 वता ज्ञेमां भूतास्तस्य पागगण सवैश्वदेव इति नाम धेयं तज्जवा तुर्मास्यानामा धंयर्क वरुणप्रधासो द्वितीयं यर्क अत्र साकमे
 व इति महाह विट्टे ह्यते पंचसंव राणां तत्र विधानात् तत्रिभिन्नज्ञानैश्वदेव धर्मातिदेशस्य इदं मुनासीरो यस्मिन्नागणोदेव
 ता ज्ञेमां भूतस्य पागगणस्य मुनासीरीयमिति संज्ञा तस्य तज्जवा तुर्मास्यानां कतुर्थं पर्ववरुणप्रधासादीनां पर्वराणां वैश्वदेवः प्ररु
 तिः ॥ वरुणप्रधासे वैश्वदेव कल्पववनं दक्षिणविहाराथं ॥ वैश्वदेविक एककपाल एक कपालानां ॥ ॥ एक स्मि कपाले संस्कृतः
 पुरोडाश एककपालः ॥ तस्यैक कपालस्य वैश्व देविकौ घावा दृष्टिद्य एक कपालः प्रकृतिः अनेनाभिप्रायण द्यो वैश्वेविका एव

सा. न्य.
१२

=

राम.
१७

वर्मा अति दिशंते म पुमः साधारणः प्रसूय यमव प्रया ता दयः वैकुंठे वैक कपाले पुस्त एवाचार्येण वै द्रो विक्रम
श आचरणे क थंते भासनामभिर मिहो मोवि साधारण धर्म एव अङ्ग म्यते अनुक्रम एवादा प्रवर्णे अत्र एक कपा
लायां कपाल माशेषां क्रियते ॥ ॥ वैश्वदेव्या मिहा मिहा रण ॥ ॥ तत्र प्रयोद वि संवेने मद्यनी भूतमा मिहेम
मिधी यते सा वैश्वदेवी इतरा सामा मिहा रण प्रकृतिः ॥ अथ मयि वै द्रो विक्रम एव वा नि देवाः वैश्वदेव्या व दुता उमंत्र
एव प्रारणेः सा पुत्र मिनिध याद्या वा एधि व्यस्यै क कपाल एव यो लो क यो रिनिमो रेव मेवा वरुणा दीर्घा मिहा रण
काया दीनां वैक कपाला मां ऊता उमंत्र एव मंते वै द्रो विक्रम देवता धर्म मा ज्ञा न वैत वैश्वदेव्या प्रतिदेश
शत्रु वैक ना मां ऊता उमंत्र एव दीनां विक्रम धर्म मा ज्ञा न कायं देवता धर्मः ॥ कर्म प्रपुत्र मा दुष्टा रण मध्ये देवता अपि मा है
कतानां प्रकृत वरुणा र्ये पुता उमंत्र एव न देव मेवा वरुणा दीनां मिनिधि इह ॥ ॥ तत्र सामाया दिकारो म्येन ॥ ॥ रक्षा रण
मा सा विही नां प्रकृति रिशु कं ॥ रक्षा रण मा सको आग्ने वा दी नि यमो ता नि वद प्रधा ना मिने धा मे कं प्रथमं वैकृत स्य प्रथम स्य
प्रकृति स्ते म वा दृ गत म धर्म म विहा दृश्य मु वल म्यते लक्ष्मी रिप्रथमा मी त्यमे प्र मि पाद्यते ॥ समा न स्य मा र्कः सामा म्य सामा
मा त्सा दृश्य मि म्यः ॥ यद्वा मि कां ना नां किशो वा नि देवा कतया मिहा सामाया दी ना मुय सं प्रहार्थ एव ॥ ॥ एक देवता आ राम.
प्रेष दि काराः ॥ ॥ एका देवता मेवा वरुण रोडा द्या दीनां मा एक देवताः आग्ने वैश्वदेव्या दारुणाः ॥ ॥ वक्र देवता ॥ ॥ ३

x सावित्रः पुरोडाशः सोमश्चरि युदाहरणं ॥ ॥ द्विदेवता ॥ योमी यमिकाराः ॥ ॥ द्विदेवते येनां द्विदेवताः (x १

हवो देवता ये वां ते इमे व ऊ देवताः वैष्णव देव शूररित्पुदाहरणं ॥ ऐंद्राग्र विकारा वा ॥ ॥ ऐंद्राग्र विकारा द्विदे
 वता व ऊ देवता अथ वे पुः ॥ नवामं तुल्य विकल्पः ॥ अथ स्थित विभाषा लेषा चतुर रुरप्रभृतयोः श्रीवोमीय विकाराः ॥ यथा
 वैष्णव देव शूरः आग्राये सवो द्वादश कपाल इति ॥ अतोर्वा च सर अ सरास्यः ऐंद्राग्र विकाराः ॥ यथा मारुतः सप्त कपा
 ल इति ॥ प्रातर्हो ह विकारः पशुः पशु प्रभव त्तसामान्या का ल सा मा न्या च ॥ आग्नेय पशुं यस्त आत्मा पशु प्रविष्ट इति स च
 सिंगतय च सगुण देवता न च गुण रहैः सह देवता चरणि द्वा रा च नै ॥ गुण ना भवि त्तो देव प ज्ञे ना न्वा ह ॥ अतो मरुत
 सां पनाः सगुण अ श्रीवोमीय विकाराः ॥ अत एव वेदं रुक्षा भिन्नि रस्ती र्ये मुरु मिति ॥ तथा ऐंद्राग्र विकार त्वे वेदा द नं त रं वेदिः
 स्मात् ॥ ॥ अथ व प्रकृ ति देवता यो ॥ प्रकृ ता देवताः प्रकृ ति देवता ताः वर्जयि स्ता एक देवता नां आग्नेय विकार त्वमि स
 यः ॥ पथे म्पुदाहरण प्रदर्शनं ॥ ॥ हवि देवता सामान्ये हविर्बलीयः ॥ ॥ हवि अ देवता अ हविर्देवते तपो स्ता मा मं हविर्देव
 ता सामान्यं हविः सामान्ये देवता सामान्ये व प्रकृ ति निपमं प्रति विरु ध मा ने हवि स्ता मा म्ये प्रा कृत वि अंत निपम इत्यर्थः ॥
 प्राजापसः पुरोडाश उदाहरणं तत्र हवि स्ता मा म्ये न पुरोडाश वर्मा भवे पुः ॥ देवता सामान्ये नोपां शुभ र्माः ॥ तथा सोम्य च रावा
 २ ना जभा गपो हविः सामान्ये नोपां शुभा उ विकार त्वं श्रीवोमीय विकार त्वं ॥ ॥ अथै के वां सोमाप पितृ मतर म्मवोपां शुपा ज
 पार्मा भवे पुः ना श्रीवोमीय वर्माः ॥ इयं संस्कार विरोधे इयं बलीयः ॥ ॥ इयं व संस्कार अ इयं संस्कारो मयो विरोधो इयं संस्का

२ ना

६ यथेन्द्रः पुरोडाशः सोम्यश्चरु रिति ॥ ॥

साम्
१८

रविरोचः। तत्र इयं वली यः। यथा गवाक्षभावे गोवयो विद्यते। अत्राश्वपथद्विभं सं भवंति। तथा संस्काराणां गेन गोवयस
 वगृह्यते न पुनस्संस्कारार्थं अत्रादौ रन। परंतु संस्काराः पयसः क्रियंते पूर्वैश्च यं इज्या इति बोधायनः॥ ॥ अथ इयं विरो
 चे यो वली यावत्॥ ॥ अथः प्रयोजनं। अथ इयं वा र्थ इयौ। यथा यमुनियोजनसमर्थं रवादि रंल अतस्समर्थाश्च रवदिराद
 य एवोपादीयेरश्मत्तया प्रपतापे स्यात् रवदिरता॥ ॥ मयकृता ह्ये विद्यते॥ ॥ प्रकृतौ लिङ्गविरो चे वि संख्या विरो चे वि
 मो स्यते॥ प्रकृतिग्रहणं वा शो पदेश लक्षणार्थं। उपदिष्टा मंशानो ह्यंते। अतिदिष्टा एवो संतदस्यर्थः। चित्तं स्वेष्टदाहरणं
 तत्र वक्रवचनं नेनैव संज्ञै रौ कंकया लघु वधीयते। उदेउ पदवा मीत्येको एवो वधीयते। तथा अवदानमिति तत्र अवदानासाध
 निद्वयो रवदानयो र्मेति ते विकृता वयि एषाम् न हृदयमाह। उक्तं वाच्यं लाघवे न यत्तु किं न दे प्रकृतौ समर्थ निग
 मे विधिः। अवदानानीति तस्या ज्ञातव्यं यो मभवति स विहितस्य ग्रीवावदानमिति। अत्र अवदानः। अवदानशब्दात्ता वद विरुद्धो
 द्यपो रवदानशब्दोः केवलसंख्यागणो विकृत्यते। ननु गुणगुरो र्ध्वेन प्रधामशब्दस्य निवृत्तिरुपपद्यते। यत्तु तत्र चानुशब्द ए
 व विरुध्यते मत्रा निवर्तने यंत्रः। यथा इमो वर्णं चैति शब्दी शब्दा यो जी ह्यं गं मे चेति यदमपयो र्ध्वं इत्यो समवेतयो रेव वच
 नं तत्रावर्तते। यथा सूर्यो ज्योति रिति प्रति हवि रावर्तते यथा यता सि संवेत इति। यथा रवे चैति व हिं यी आदत्त इति। प्रकृतिग्र
 हण स्योपलक्षणार्थं ज्ञातव्यं। उदाहरणं विष्टे मेवमादीनामुत्पापमनंता रणं विष्ट शो द्विप्रवृत्ति प्रकाशं है मेव प्रवृत्तिः॥ सारस्वते

राम.
१८

अहंकारकपाले सरस्व आ अहमि निमग्न वर्तते। लिंगविशिष्टस्यैको देह इत्यन्वाद्यत्र प्रकृतौ लिंगस्य लिंगो यथा
 तै त्रिरीयाणां मेकस्य सुधारयै वै सदा नवतामीति वक्तव्यमत्रः। मे आवरुणीयानामेकवदुपायमत्राणीत्येकव
 र्गतां तस्मैकवचनां न एव विकृता वा दिश्यते। सपर्ययवचने मंत्रैर्लभ्यस्य सपर्ययस्यातिदेशानुपपत्तैरिन्द्रोपदेक्षि
 काः॥ ॥ विकृतौ यथा र्थमहः॥ ॥ यथा यथा र्थो यथा र्थः। अकारं अरागीयादहिराणां ब्रह्मा तौ ब्रह्मरामो ह्येव ब्रह्म
 र्णो वांसायादिशिष्टैर्कृतौ। यद्यपि शिवो भवतः। वृद्धमंत्रस्तनोत्यते। इत्यानेकविभागस्यैकत्वात् इयं स्वात्मनस्तस्य
 एतेन तिलमुपेतं स्वात्मविधानात् सहस्रचारुत्वावहीयमाणो नोदधुः। पृथिवी मंत्ररिः। दिवं च मा भ्यां गोभ्यां मति
 नराणि मृगं ब्राह्मणः। श्वो गोविधुमो गवो रुद्रा यगा मित्रमूहे मघनिग्रहः। प्रकृत्यर्थत्वात् त्रिग्रहमंत्रस्य पञ्चमस्तत्वेति नी
 प्रकृत्यभिधानात्। प्रकृतौ विकृतौ वतोत्यते। दिपती के वज्रपती कप्रयोगे विषयं ह्यमिष्टस्यते। पशो दध्न संस्कारपक्षे च
 ज्येष्ठो देही तिस्रं वैवः संस्कारार्थं ह्यहं संस्कारपक्षे ह्यविकारः॥ अदिती स्वो द्विदपत्रे इति संस्कारपक्षे तथा ते न सी स्तुः॥
 सो मे भुवने अग्ने जिह्वे स्तुः। सुभुवो देवानां वाग्ने वाग्ने देवेभ्यो य नुषे य नुषे भवतः। आ न्यंदविस्त्वः पुनरा न्यंदविस्त्व इति आ
 वा नुग्रहा स मे स्तुः। स आ पुवी स्तुः। स मे नवाम विधारया मितमोर्वं भूमीम्। अद्विरा न्यंदया मे नदया पः॥ संविदानः॥ इयं
 स्वात्म्यां वर्तते इयं स्वाली घृतस्य दध्नः। एते इति एव दा त्वा स्वात्म्याः॥ अयं स्वविनिरभिनिर्हर्ति इत्यहः॥ स्वविनिर्हर्ता वरा

सा.न
१८

यतेनैवहरणं। वसुधैवकुटुम्बकम्। तस्मात्पुत्रोऽपि। अथैवविकारः। सहस्रशोपकारः। सदाचारः। तरारिणमसुं।
 अयंकोनडा न। रुद्रायगामितिप्रतिग्रहः। अथैवोपग्रहस्य। पातः। सोमेष्टिकागु। आशीस्त्रायेयहस्यगु। उद्वमि
 तितत्रायंनडा। दोहकापाइ। अहः। अथयहस्य। आगुहः। आगुः। कारणप्रभृति। आशीर्षदये। आशीकागु। अहएव
 सायेस। आशीरितिनिवर्त्तने। अथीवोलीयेति। सः। सदि। कोयसा। पुरनु। सवराइ। अहः। शतंते। राज। त्रि। ति। पा। जमानं। प्र
 मगा। इति। पुरातं। भुवनमसिंय। पुरदंममः। पुन। जि। वो। वो। हवे। जात। वेदइ। चाना। हवे। ति। वेदइ। मस्यलोपः। अथमिंयमा।
 वाततं। चैव। जात। हवे। स। पम। आ। यः। ते। जि। वा। वः। तपने। अ। विकारः। अइ। स्वः। वा। मि। दूः। इति। मरवे। पु। त। प्र। य। स्वः। प्र। त। वा
 यशु। मि। रि। अहः। ययं। स्या। मां। धि। मो। त्रि। ति। पय। स्या। मे। वा। व। रु। रण। म्यां। पय। स्या। मि। अय। त्रौ। अ। व। रण। तः॥ ॥ अथैववर्त्तः॥ ॥
 शतमिं। द्रा। य। शर। दो। दु। हा। नाइ। मि। महे। इ। धा। जि। नो। प्य। विकारः। तत। स्त्रा। मे। विं। श। मि। सर्वत्रैव। विकारः। समा। यो। अ। दि। र। मते
 ति। यय। सि। नि। वृ। त्तिः। इडा। स्या। नु। व। स्ता। एतेनेति। मां। से। नी। स्यते। स्या। पत्र। पत्र। न्य। कामत्रनो। छतमपी। यते। ति। प। रा। ए। वा। न। पर।
 तात। एतेन। यस्याः। पदे। पुनतेदेवयंतइ। मयैव। वादस्यतथा। इदं। विं। द्रि। य। मि। अथैव। वाद। स्त्रा। द्वा। पा। यो। नी। स्यते। अनेनं। मान
 मम। ता। ति। से। व। मा। दयोः। धैव। वाद। स्त्रा। वो। स्यते। एवमस्या। न्य। विमंत्रयदा। मि। स्त। स्यथा। निमिं। दार्था। नि। वा। ता। नि। वर्जं। मि। स्त।
 वि। कृतो। य। वां। र्थं। तू। यंतइ। अर्थः॥ ॥ ॥ पर। वा। क। अथैव। वाद। र्थं। वादः॥ ॥ अर्थवादानाम्पुनरेहेतुमाहपरस्यवाक्यपरव

रामः
१८

८२

11

11

कयं परवाको भुवरां परवाको भुवरां पश्चादग्राधे वा को भुवरां दध्वा दोषवति तस्या स्वतात्पर्याभावात् न स्यात्
मर्थः। अनेन मातामयतामिति पञ्चार्थवाको भुवरां दध्वा दोषवति तस्या स्वतात्पर्याभावात् न स्यात्
स्ववर्णसंज्ञाते जसो मि वा माघे वा दध्वा माघे वा लोके प्रहृतिर्दृश्यते यथा। शोभना न्येषां दध्वा नीति ते संसर्गिण
रपरे। यत्र सगुण देवता बोधते तत्र गुणज्ञा होयते प्रमिति हि पते। यद्यपि प्रयेषु बयति सगुण इव बो दनाया त
गुणज्ञा ह प्रहे पोने पते। अतः कस्यपि दध्वा हो यथा संघे वा दिपुम प्रमुज्यते। तथा दक्षिणा योगो दध्वा ह प्रमुज्यते। न
मि पुम प्रद्यम जा दध्वा होः प्रहे प्रव्याः॥ ॥ शिष्टा भावे सामान्या त्विति निदिदिः॥ शिष्टं दिहित इव तस्या भावे इव्यांतरं
सदृशं प्रतिनिधाय नि अनैमिदिकं च कर्म प्रयोक्तव्यं। तस्या सामान्या दिहित इव सप्रति निधीयमानस्य कसा
दृष्टं दध्वा ते संपादयितुं तस्या द्विष्टा भावे प्रतिनिधि चेपं सदृशो पादाने मुखे दध्वा दध्वा उपात्रा भवेपु रिति प्रतिनिधि
शास्त्रार्थः। काम्यमपि कर्म प्रकाशं प्रतिनिधिमात्रमापत्ती यं प्रकाशं कर्मणः प्रकाशं कारणमेपि प्रक्रममिति निदिदि
धिकारं तेना वरपपरिसमाप्य ताद्यत्र प्रतिनिधु पादानार्थं प्रहृत्स्वमुख्यमेव दध्वा लभ्यते तत्र मुख्यमेव दध्वा मुपादे
यं यत्र प्रतिनिधि मुपादाय के प्रविष्टे स्कारेण नुष्ठिते प्रमुख्यमेव लभ्यते तत्र प्रतिनिधि तेनेव समापनीयं यत्र सदृश
सप्रतिनिहित स्यात्ता शस्तत्र मुख्य भावे मुख्य सदृशमेवोपा दध्वा त्रप्रतिनिहित सदृशं विनये प्र प्रतिनिधि तेनेव

सा. २०

पुराणं यत्र लभ्यते तत्रापि पुरुषोत्तमस्यैव कारोपात्तं पुनश्च त्रींशु पितृषु सोमसंभवे सोमस्यैव कारोपात्तः
 सूर्यसंभवे सोमसदृश एवेति साम्यं वजातिर्नो रसतः क्रियातः । अथ स्यादासदृश इमांश्च सूर्यसदृश उद्भिरुपजा
 यतेन सौवर्ण्यमिति चिन्तेनोपादानं तद्वर्ण्यं स्यात् । यद्वर्ण्यं पुरुषं इत्यं प्रतिमिति हितं तदपि तद्वर्ण्यं कर्मि अर्थः । अतः
 प्रोक्तं एतदर्थः प्रतिमिति हितं पुनरीकारेण कियंते । त्रींशु एतान्मेवेति वाविका रेखापुष्पसूत्रे । यथा सात्राय्य प्रतिमिति चिन्ते
 नेहो वामहं हो वापुरोडाशो दा नि यम्यते तदापि पुरुषं वर्णं लैरस्य वेतो वावदानं पुरोडाशस्य न हस्तेन प्रतिमिति चोत्पत्त्या
 जातेः ॥ ॥ मात्रापरिमाणं तु परेण संपाद्युपात्तम् ॥ ॥ मात्रापरिमाणं तदवकाशपरिमाणं संभवः मात्राया अपकारो
 मात्रापरिमाणं स्फुटं च दृष्टिं च त्रींशु शिष्टं शफमात्रं स्यात्पर्याप्रेषु स्फुटं चोवेतो वसमापुयादि अर्थः ॥ यदा तद्वि
 ददानमात्रस्यापर्याप्राप्तत्वात् किंवा त्रींशु यस्तत्र शिष्टेषु प्रसंगे प्रव्याः । त्रींशु यादानकाले यस्याश्च शफमात्रा त्रींशु
 योनिलभ्यंते तस्यापि मात्रापरिमाणं वपरिसमाप्तिः । यस्तत्रुनी वारा अश्च शफमात्रपर्याप्राः संति त्रींशु यो ह्यवदानमा
 त्रपर्याप्राः सतत्रुनी हि त्रींशु वारा न संसृज्य निर्दोषः कर्तव्यः । या वत्संभवं पुरुषपरिष्ठागे कारणभावात् ॥ पुरुषा
 वयवलो भूतं तत्रासदृश प्रतिमिति चेयं दास्युष्य इत्याभावे प्रतिमिति चिन्तेनोपादाय केचु वि संस्कारेण निवर्तते पुत्रपु
 र्य इत्येव पुरुष इत्यं लभ्यते तदा वि प्रतिमिति चिन्तेन दास्यपनीयं ॥ ॥ स्वादिनो वेदे वजापाः शहा कर्मणाः प्रतिवे

रामः २०

वाच प्रति निधि निरुक्तः ॥ ॥ सर्वोक्तं स्पृष्टं प्रति निवेद्य वादः प्रतिपाद्यते स्वामि मोष जगाम स्य पत्नी वातशङ्काभा
 = कात्प्रयजमानपत्नीमरणे स्वतरोपादाने पत्नी केन वा कर्मणाः परिसमाप्तिः निराक्रियते कावार्ता द्विपत्री के प्रयोगेः न्य
 मर पत्नी मरणेन उपरिसमाप्तिमेव स्यादयदि दोष संते कृपा विपत्त्या सहा विकार सिद्धे पत्नी कावनि रूत्रे च अथैराह
 कत्री पादे स्तनाप्याह कत्री पापादं नाग्रं प्रतिति निवात अंगान्पु दके होमो वा नुष्ठानमेव न्यते वा होमं नः नमं देव दि
 स्मृतं मंत्रं भ्रं प्रतिति निवेपं अमं च कमेव कर्म नुष्ठीयते कर्मणाः प्रयो जादेर्न प्रयाजा संभवे चोत्तरा नुष्ठाने प्रतिवेवाह
 अथ साध्वै मावा अपहा वै च एकाः कोडवा च्छेति न मावा दीनां यज्ञे विनि पुक्ता नां प्र ति वे चोपमावा दीनां विनियोगाभा
 वादा न वा विहित इत्यत पाप हेतु प्राप्ति स्यात्वा देः प्रतिति निधि च्छेन प्राप्ति अतः प्रतिति निधि च्छेन प्राप्ति प्रतिवे च एव।

अपहा वै मावा च्छेति न मावा दीनां यज्ञे विनि पुक्ता नां प्र ति वे चोपमावा दीनां विनियोगाभा
 काश्चेत्यवधारितं ततोपपद्यते कोडवपोरपदरितव्यसादृश्यं न वापि प्रतिवेवात्तायां प्रतिति निधि निवेत्तते अथ देव इत्य
 उपा ईषदपि सदृशं देयमित्यर्थः तथाः अंगस्य यज्ञोः किं न करणी स्यां च स्यात्तदंतस्यावर्धमानस्य कुच्छादिपुक्तस्य वागस्य सं
 = भवे मुख्यस्य यज्ञो रसंभवे रुक्षा प्रायश्चित्तं कुं डादीनामेवा लो न जा संतरस्य प्रति निहितमेति ॥ विधिः कारदौः प्ररु

पराकर्म प्रैयराग्यं त्वात्पतिप्रस्तातुश्चात्रपरकर्मत्वात्स एव प्रैष्यते अर्पुणाय च वदाने शुभप्रभिवाराणं =
 निवर्तते स्विष्टकृदर्थत्वात्प्रभिवाराणं संज्ञं प्रवर्तते तैरेव स्विष्टकृद्विहर्तः ॥ इदं प्रभुले प्रणीतं तत्त्वामेवासेव
 नमं प्रो निवर्तते प्रणीतस्य पदार्थांतरत्वादत्राप्यविदहंतेति प्रैषणं प्रणीतानि नमनं सोम विधेतिवर्तते प्रणी
 पात्रेति नमति विस्तृकमाक्रामति पशुपुरोडाशानां प्रणीतानां निनमनमभिधीयते निनमतीति अवरणत्वात् प्रणीत
 = त्रस्यानपनेपली संस्कारार्थं अंतर्वेदि निनमनं तु प्रणीताप्रतिपत्त्यर्थं तदेव वेत्सोम विधौ क्रियते प्रणीतानि नमनं
 ॥ ॥ अविष्टोम एकाहानां प्रकृतिः ॥ ॥ एकैनाह्नामेवां सुभापरिसमाप्रिस एकाहः तेषामविष्टोम संस्कारप्रकृतिः ॥ एकाह
 शब्देनात्र विकट्टकोटपोऽभिधीयंते तेषां विष्टोमिको विध्यंतः प्रवर्तते ॥ एकाहानामिति वक्तुं नमं उक्त्यसं स्तस्य
 ज्योतिष्टोमस्याविष्टोम संस्तुः प्रकृतिरिति तापनार्थः ॥ अहः शब्दस्तु साकर्मस्तुवर्तते ॥ ॥ द्वादशाहो हर्गणनां ॥ ॥ द्वाद
 शाहानि पक्षसद्वादशाहः ॥ अक्रां गः एते हर्गणः ॥ द्विरात्रस्त्रिरात्र एवमादयः ॥ द्विविधश्च द्वादशाहः ॥ अहीनभूतभूत
 रात्रिभूतभूतनामेकादशादीनां सवर्तः प्रकृतिः ॥ अहीनभूतानां द्विरात्रादीनां अहीनभूतो द्वादशाहः प्रकृतिः ॥ कोद
 नातिग विष्टोमस्य व्यक्तस्यैव प्रविहेतुत्वात् ॥ ॥ गवामयनं सांख्यसंस्काराणां ॥ ॥ संवत्सरे च नुष्ठानं येषामहर्ग
 णानां तेषां संवत्सरिकाः ॥ तेषां सहस्रसंवत्सराणां गवामयनं प्रकृतिः ॥ ॥ निकामिनां तु प्रथमः ॥ ॥ निकामः संघः

रा३

सा.म.
२२

संघोषेषामस्मिन्ने नि कापिनः॥ भिन्नकालास्तु नामधेयाः संहोसवायेवागाः सैनिकापि न इति धीयन्ते यथा वत्स
रः साघस्त्रा इति तेनां निकापिनो प्रथमः साघस्त्रवायक उद्गरेण साघस्त्रादीनां प्रकृतिः॥ ॥ अविष्टो म उन्नरवेदिः॥ ॥ अ
विष्टो म इति पंच संख्यो म्मोतिष्टो म उचलभ्यते तत्रोन्नरवेदिरेवमाधिरि अर्थः॥ अमारभ्याधी तस्यायेः प्रकृतिगामित्वा
शं कायामपिष्टो म्म ज्ञास्य एणस्य कापिकां उ सत्रिधेरविष्टो मेनापि म्मु यजतीति विविचो म दर्शनात्तेतिष्टो मेनापि म्मा
शं क्यतत्रिरासाधोः यमार्थः॥ अविष्टो मेनामु यजतीति विरु सत्रिष्टो मेनापि विविचो म्मः॥ अथातोपि म्म पिष्टो मेनामु
यजतीति म्मु यज्येव तमति रात्रेण तंत्रिरात्रेण तंत्ररात्रे एतेनां तत्रापि सत्रिधानादिकृत्तपिष्टो म्म एव प्रतीयते न कापि
ष्टो म्म शब्दस्य वैकृते विमुखा र्थता आगः संख्याशब्दानां योगिकत्वेन माय सेव दर्शनात्प्रविष्टो कावपाकृतोऽपि रि
तिसप्तार्धदि चत्वेकाऽमेरविधर्मा उपदिश्यन्ते इतरेकांततोऽभिर्दृष्टादृश्यतापि रि अर्थः॥ ॥ उन्नरेषु क तुष विः॥ ॥ उन्न
रेषु विक तुका दिष्टमेरु प्रवेशः॥ तेषु विदैकत्विक एव पद्धिषां सापि विष्टायां सापि विष्टो म्म वतीति क विविच
मदर्शनात्॥ ॥ अथ उ साघ स्के भोवा जनेयायो उदिनः सारस्वता क्रमजातः॥ ॥ षोडशितः एका हिकात संख्यामातु
करवतयोरेव नियमेन प्रवर्तन्ते इति सिद्धमेव सारस्वता क्रम लो स्थितिकृत्त इति सारस्वतः साघस्त्रादा न्नर्तयितोन्नरेषु क
तुष्यमेरु प्रवेश इति अर्थः॥ ॥ कलादौ कृतकायं कायमेत॥ ॥ कृतोरादिः कलादिः कायः कृतोः फलं कृतोः कायः क

रा.म.
२२

तदकामः कतमासहसाचुषदपु नै न लौकि के न वा को म सं कल्पयेदिच्छयेः । स सं कल्पः प्राणाया प्रवर्धकः ॥
 अर्थं वा सिद्धा च विवे निरि च द शस्व व वा ह । स व प्राणाया मः ॥ स सं कल्पः प्रवर्धको वा । कतमं सं कल्प्य च वै दिक्ते
 रे व लिं मे वि हा य ते । यो म स इ सु क्तान य ज ते । आ हू ह्य हि पु रु षो य म मि प्र मु क्ते य जे ये ति । काम प्र ह रं वो प ल ह
 र्ण च । नि त्रे पि सं कल्पः सं स्मृ ते न वा को न क र्त्तव्य ए व न थो च दृ श्य ते । यः स वा पा पुर ते । यः स वा पा श र्वे न य ज ते ति त
 स्मा हू श्रो ते सु स्मा र्त्ते सु व प्रा णा र्भा त्वा राणा या म र्भ व सं कल्पः पत्न्या सह क र्त्तव्य इ त्थ व वा रि तं ॥ ॥ य त्तां ग रौ म तां
 का मं ॥ ॥ दे द कर णा दौ व त्तुं क रि व्ये य मु मा व भू या स मि त्रे द मा रि सं कल्पः काम य ता का र्मः । अ काम य ता पे ता स
 वा क्त यः अ च स्मा आ कृ ते र्ना प्रा ता ह ॥ ॥ अ ल्पी याः सो मं वा भू याः सि क र्मा रि त व स म इः अ ति वि भ त्त य र्भ वः ॥
 वा रि कार ये दु त्र रे र्ना रा रि ॥ ॥ प्र ता प तिः अ मा अ स्म त ताः सु द्वा इ द्रा ग्री अ पा गृ ह ता मि अ सि त्त व वा के ष डे द्रा म
 क र्मा रा पा प्रा ता मि । उ मा वा मि द्रा ग्री इ ति व त्त स एं द्रा म रु च आ प्रा ताः । ए व म ल्पी यां सो मं वाः भू यां सि क र्मा रि त वा रि
 तो षे क र्मो आ दि त्त स्य प्रा णं क र्म रा ण मा त्मा उ वा को का र्म्ये उ त्रे व द्दे क र्मो उ त्रे वा उ वा रा ण मि ति य था । अ न्वा रं
 भ र्णी या यां सार स त्तो द्वा द श क पा लः आ घे य वि कार त्वा द शौ क पा लो प चान मं वाः प्र कृ तेः श आः स त्त व द्वा द श क पा ला न
 वा भ्यां द्वा भ्यां मं वा भ्यां वी रि ण वी रि ण क पा ला मु प चे मा नि त्त वा रि तो द्वा भ्यां उ वा रा ण मु प चानं अं ता लो पो वि दृ डि वे ति

धूलस्वा०
नाथ्यर

सा.न्य
२३

=

वचनात्। द्वितीयं वाच्यते। तथा च तृतीयं पञ्चमं पञ्चमं वाह्यं अहादशकपालास्तु पञ्चयेयानि। तथा। ममाग्नेर्वर्च इत्यु
वाके न दृष्टका विस्त्रोय धामे द्वादशादिषु संवत्सराणि। कर्त्तव्यः॥ ॥ अल्पीया ५ सिकर्षा रिगभ्यां सोमं वा
स्तुप्रतिमं वं कुर्वा ददशिष्टादिकल्पार्थापथापपद्रव्याणीति। आग्निं चैवायमः परमं वाः योऽदोत्र हएगर्थाः। त
त्राद्येनैकेनोऽदोत्र हएगर्थाः। अदशिष्टाः पञ्चमं वादिकल्पार्थाः। तथा वा ज्ञाता उच्यते इत्युवाकेऽपि वहीनां वपनाया
स्तुर्दोषधमउत्तराः। तत्रादित आरभ्य प्रतिमं वं कुर्वन्ति वपनं कुर्वात्। वतर्दोषधमउत्तरादिकल्पार्थाः। तथा
देवां न मम गम्य इति सप्रमं वं। अल्पीया ज्ञाता उच्यते इत्युवाकेऽपि वहीनां वपनायास्तुर्दोषधमउत्तरादिकल्पार्थाः। तथा
मया पात्रैः मं दसावगाद इति विकल्पार्थाः। उपरैष्यते यावत् एतैः अमुवाकेऽपि वहीनां वपनायास्तुर्दोषधमउत्तरादिकल्पार्थाः। तथा
कल्पिकाः प्रहस्यो मपत्तै एकैकपात्रिहोमः। पदेकपात्रु कथाद्विहोमं कुर्वादि निविशेषकृतेः।
कुर्वादि निविशेषकृतेः। तथा विमेवातर्पुनो विषुव्येवादि निविशेषकृतेः। तथा रवादि रादीनि
इत्यादि एकैकपात्रादिकल्पार्थानि। एवं दिशिष्टात्रीत्यर्थः॥ ॥ अन्ता लोपो विहृदिर्वा॥ ॥ आग्नेयः पञ्चकपाल उ
दाहरणं। तथा ह्येकपालो पञ्चमं वाः प्रकृतिः। प्राप्ताः पञ्चकपालास्तु पञ्चयेयानि तत्रादितः पञ्चमिः पञ्चकपालास्तु प
ञ्चाददशिष्टानां लोप इत्यर्थः। विहृदिर्वा। अन्ता दारभ्य मंजा एग अल्पत्वेनाह निर्व्यवतीत्यर्थः। सारस्वतो द्वादशकपा

रामः
२३

लउदाहरणं। तत्र द्वाभ्यां द्वाभ्यां मंत्राभ्यां त्रीणि त्रीणि त्रीणि प्रदिभागे कृते द्वयोर्द्वयो रंभ्यामां द्वितीय चतुर्थ वष्टाष्टमा
नामाष्टनिः। तथा वै सवे मव कपाले विनष्टे अष्टमस्याष्ट निः। ननु अथ शिष्टा मां विकल्पा यत्त्वमुक्तं कथमंता ह्योप
इति अत्र श्रुयः। पञ्चमपरिपठिते शुभं च वशिष्टा मां विकल्पा यत्त्वमां॥ प्रकृतेः प्राप्ते अंता ह्योपदश विरोधः॥
प्रकृतेः पूर्वी कृता दृष्टव्यं ते स्यात्॥॥ प्रकृतिरिति प्राकृताः पदार्थाः उपलभ्यन्ते सर्वे कृतादिति वै कृतेन विवि
ना प्री कृता मां विकल्पयद्विष्टेभ्यः पूर्वमिति दिष्टत्वादित्यर्थः। अतः कारणसर्वे विकृता उपदिष्टमंगजातमंते स्यात्।
अथ ये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमि अत्र सोम जुहोती अथैकता होमाः प्रकृता मां तुल्यजाती मां अंते मवेयुः प्राकृ
मिष्टयजुषः समिष्टयजुषा अपरिसमाप्तेः। तथा निष्पन्ना घसंभारयजुर्विद्यावदति कृत आसवा मिमरीने स
भारयजुर्विष्टेभ्यः। सर्वे कृतादिति हेतुवचनमन्त्रा विष्टे कृता सर्वे प्रयोग इति व्याप्यार्थः। यथा वदाय कृता
प्राप्या योति अवदाया वदायस्त्वदे एष ह्येव हिः समज्येति पूर्वोक्तमाप्यापनं सर्वं क्रियते ततः प्रसरवर्हिः समंजनं॥
॥ कुंभी शूलवया अथ यणी प्रभुत्वा नंत्रं स्यात्॥॥ कुंभी शूलवया अथ यणी निद्वंद्वैक वडावः। यस्मिन् शुभगते ऐकादशि
न वयो न भवति तत्रा यं विविस्सामर्थादवगंतव्यः। ऐकादशिनेषु कुंभी भेदवचना देतुवचनं यन्मां प्रभुत्वात् कुंभी भेद
व्याप्यार्थः। तथा नेकेषु रहेषु द्रवेषु तं वै लोवहा मद्यन्तु धामं तथा मिथः संसर्गादनेक प्रवृत्त्या दिष्टं तं वै मित्रि

साय
२४

कं॥ ॥ जातिनेदेतु निघेनपक्रिदैवम्याह॥ ॥ अग्रिभ्यः कामायेति पञ्चपदादुदाहरणं तत्राज्ञादी जाय क्रि
 वै वम्याकुं आदयो निघते हेतुवचनं जास्येव विषयो वै वम्ये एव क्रिदैवम्ये कुं आदिभेद इति प्र तिषाघते ॥ ॥
 स्विष्टकृद्वि कारेव न स्य तोपां जायां देवता निगमास्तुः प्रकृत्युपवधात् ॥ ॥ यत्पृथदा सस्योपह आहवमस्य नये
 नु ब्रूहीति बोधितो व न स्य तिपागः स्विष्टकृद्वि कारः तस्मिन् स्विष्टकृद्वि कारेव न स्य तोपां जायां वैव दवने देवता निग
 माभवे सुः ॥ ॥ प्रकृत्युपवधात् ॥ ॥ प्रकृतौ पादादिभ्यः स्विष्टकृदाज्याया भिष्टदेवता संकीर्त्तने न देवता संस्कार
 स्य सि द्धाद्वाहनस्य तो देवता निगमाभा वपाशं क्यं तत्रि रा सार्थमारंभः ॥ ॥ अन्वारंभणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृति
 काल म च्यात्वात्कृताहित दर्थेन ॥ ॥ अन्वारंभेते दर्शपूर्णमासाव न येति अन्वारंभणीया विकृतौ न स्यात् ॥ प्रकृ
 ति दर्शपूर्णमासौ प्रकृतेः कालः दर्शपूर्णमासयोर्ध्यावज्जीवकालोः गंप्रकृतिकाल म च्ये वर्त्तत इति प्रकृतिकाल
 म च्यत्वाद्विकृतौ न स्यात् विकृतेः प्रकृतिकाल म च्यत्वं कथं अन्वारंभणीया वा वेहेतु रित्याह कृताहित दर्थेनेति प्रकृ
 ताम च्यवर्त्तितात्प संगादुपकरोति यथा देव दत्तभोजनार्थं बोधितः प्रदीपः अयेषामपि तत्काले तस्मिन्नेव देवो भुंजा
 ना नाभुपकरोतीति नामोदीयः प्रबोध्यः एव पन्वारंभणीयापि विकृत्यर्थेन प्ररुचीयत इत्यर्थः यथा वा सर्व दर्शपूर्णमा
 सार्थं सकृत्कृते कल्पानेति विकृत्यर्थे साधयतीति अग्रिप्रायः ॥ ॥ स्याद्वाकालस्या शेष भूतत्वात् ॥ ॥ शोचो गभूतसि स न च्योतरं ।

राज.
२४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सा. न्य बुद्धानं नव मे देव हो मा दिव द ति देवाः शक्य तेव क्लं व्याग विषय म्माहं गन्ता का न्कारं भरी पायाः न व द री हरि मा
 २५ स कर्त्तारं अन्तारं भरी पा सं स्फुरो ति अन्तारं भरी पा सं स्फुरो न व द री हरि मा स कर्त्तृत्वं प्रतिपद्यते अतो विरुतौ
 प्रसंग एव मास्ति आरंभणी पायाः प्रकृतिका ल मध्य त्वा दिव हे त्वर्थे वा य म मित्रा यो द दृश्यः विरुति मि यो
 ग द न्ता रं भरी पा सं स्कारा ये स त्वेऽपि मा व ज्जी व म वि कार मध्य व त्ति त्वा दे वा ये स रणी प्र सं स्कार प्र र ते ना बुद्धा म म न्ता
 रं भरी पा मा इ ति प पृ वं च म च व त्ति त्वा नु य शु पुरो डा श स्य स व नी था मां च प्र पा जा द यो न कि यं ते व द री न व द री क
 रं ती ति प ह मा धि सु प यो रा म्भा गो न कि ये ते न दा ह विरा स त्वा मि य र्श मे क ते आ म्भा ग वि द्वां प शु पुरो डा श प्र
 वारुः स व नी था नी पि ह ले प फ ली कर ए ग हो मो व इ डा म्भ र ए ग मं त रं क र्त्त व्वा वे द अ रं तु म त मि डा तः सं ति ह ते मे वा व ह प द
 ए प ह म ह पि ता र्ख व त्त्वा रे मा र्ज पि त्तो स क दे ए व द दा म्भ यो प ह मे ति व द्वा दि तां त परि समाप्तिः प शु पुरो डा श
 से ति त द शु क मि त्त मे नो क र्वा वि प्र ये ए ग वि सृ त्वा र व च मो प व त्तेः त स्या म्भा र्ज ना नं त रं वां से रा या क र्त्त क र्त्त व्वा वे द वि
 ह ले प फ ली कर ए ग हो मा वि त्त म चारि तं स व नी य य श्वा व मा म्भा ग म ह प्र ति स व नी य म मा म्भा ग वा व र्ते ते अ र्था पा
 र्था पा मि त्र ए ग वे द प ह त्ते क म रि लो कि क सं व द्वा मे य वा स मा र्हे ॥ अ र्था यार्थी य प्र यो न मा य प्र यो न मा ये त्थ र्थः ॥
 अ वि रि त्वा ह व नी यो वि धी य ते प्र द र्श नं दे त ह रि रा ग प्रै र वि प स्या चार्ने गार्ह प स्ना ह रि रा ग प्रै र त्तिः प्रा क्त न य नं प्र रा ग

प ६

राम.
२५

नमो नमिप्रयोगमाहवनीयादिकं प्रणयैरिअर्थः। अपरत्रैकर्मणि लौकिकसंपद्यते यस्यादिसंख्या हारः। यथास
 माहूटे। यथा देवतो भूतस्समा रोच्येण नृत्तमादात्मानमरणीयं वा संक्रामति एवमपरत्रैकर्मणामाहवनीया यत स्वे
 भ्यो गारेभ्यो गार्हपत्या यत नृत्तानं गारा नुपसंक्रामति। तस्य च लिंगं पश्चाद्विस्तर्हि गत इति मया का न सने यिनं
 क्रतिराहवनीयो नृत्तानं गार्हपत्या यत नृत्तानं गारा नुपसंक्रामति। तस्य च लिंगं पश्चाद्विस्तर्हि गत इति मया का न सने यिनं
 कसंपद्यते इति स्थितं। सारस्वतहोमाकारं भूमी या वतर्हो तदंगं सर्व दर्शपूर्णमासाद्यं चातुनः पुनरग्निः प्रणीयते।
 एतस्मादेव हेतोर्निमम उपदिशते पंच होतृ वैश्वानर यार्जुन यपोरपि प्रणयन भेदः। यथा च व होतुः पशौ च सोमे संभारय
 नृत्तानं सप्त होतुश्च प्रणयन भेदः। न ह्येते क्रतोरूपकारं प्रपातादि बलुर्वेति। कर्तारमेव सत्यं च कुर्वतीति एवामभिप्रेतः।
 दर्शित एव मयाः आचार्येण पश्चिद्विद्विवापधारय आहवनीय मिति प्रयोगं वावर्तने यद्येता न स्य यमारंभाद्यः। यं
 शुक्लं यमं यमाणा इति यागसंयोगेन चोदितत्वादेतस्मादेव हेतोस्सप्त होता च वावर्तते। दीक्षिष्यमारा इति सप्त होता
 दीक्षणीया संयोगेन चोद्यते। वतर्हो तदंगं सर्व दर्शपूर्णमासाद्यं चातुनः पुनरग्निः प्रणीयते। यथा च व होतुः पशौ च सोमे संभारय
 नृत्तानं सप्त होतुश्च प्रणयन भेदः। न ह्येते क्रतोरूपकारं प्रपातादि बलुर्वेति। कर्तारमेव सत्यं च कुर्वतीति एवामभिप्रेतः।
 दर्शित एव मयाः आचार्येण पश्चिद्विद्विवापधारय आहवनीय मिति प्रयोगं वावर्तने यद्येता न स्य यमारंभाद्यः। यं
 शुक्लं यमं यमाणा इति यागसंयोगेन चोदितत्वादेतस्मादेव हेतोस्सप्त होता च वावर्तते। दीक्षिष्यमारा इति सप्त होता
 दीक्षणीया संयोगेन चोद्यते। वतर्हो तदंगं सर्व दर्शपूर्णमासाद्यं चातुनः पुनरग्निः प्रणीयते। यथा च व होतुः पशौ च सोमे संभारय
 नृत्तानं सप्त होतुश्च प्रणयन भेदः। न ह्येते क्रतोरूपकारं प्रपातादि बलुर्वेति। कर्तारमेव सत्यं च कुर्वतीति एवामभिप्रेतः।

संस्कृत-
दीर्घमिदम्

सांख्य रदा न स हि राप के शि न्म ल्प ला प न स प लु स र्ध नाः चान प्र भ नि ग त श्रि य आ जा न दा द श रा त्र म न सा अ म न तं त ग
२६ त श्रि प इ ति य द न क्र मा ह व नी यं चार मे दि ति न क्र चार ए न दा हो म द यं प्र रो या मी ति सं क ल्प प्र ए प नं द हि रा ग नेः
पु न र य मे वा ह व नी य चार ए न व न ना च ध्या स मा रू द इ ति द यं गो य दे श मे य य त्रैः क र्म रा प वि स मा रो प ए न य न मा न स स
या पा र प र्शे गार्ह प त्ना ग रं प्रा क ॥ इ ति श्री ध र्म स्त्वा मि कृतं सा मा न्य स त्र या ष्य स मा श्रि म न म त् ॥ ॥ सं व त् ४२ म ग शी षे

अंशः ८००
किं निदिष्टं

27

शमः
२६